

О.С.Рубльов, О.В.Юркова*

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ:
ВІХІ ІСТОРІЇ (1936–2006 рр.)**

У статті висвітлюються основні періоди сімдесятирічної діяльності провідної установи історичного профілю в Україні – Інституту історії України НАН України. Автори дають стислу характеристику історіографічного здобутку науковців упродовж 1936–2006 рр., виділяють головні напрями досліджень учених, не оминають і трагічних сторінок історії установи, зокрема репресій проти наукових співробітників. Велика увага приділена чільним напрямкам діяльності інституту та здобуткам співробітників на сучасному етапі.

Інституту історії України Національної академії наук України виповнилося 70 років. Але незважаючи на свій досить поважний вік, він є динамічною, продуктивною, без перебільшення провідною установою історичного профілю в Україні.

Історія інституту, так само, як і історія України, сповнена як триумфальних, так і трагічних сторінок. Вона веде свій відлік від протокольної постанови ЦК КП(б)У від 23 липня 1936 р. «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук», відповідно до якої на базі Інституту історії ліквідованої Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) був створений Інститут історії України у складі новосформованого в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук¹. 27 липня 1936 р. це рішення «навздогін» було закріплено відповідною постановою Президії АН УРСР. Першим директором інституту «з подачі» ЦК КП(б)У був призначений колишній директор Інституту філософії ВУАМЛІН, «червоний професор» А.Х.Сараджев (1898–1937)².

Звичайно, інститут був створений не на порожньому місці. В Академії наук це був уже не перший подібний заклад. Відлік історичним академічним установам поклала створена у грудні 1918 р., ще на початку діяльності Української академії наук, Комісія для складання історично-географічного словника української землі у складі Історично-філологічного відділу. А відкрита у грудні 1923 р. Кафедра історії українського народу, очолювана спочатку акад. Д.І.Багалієм, а згодом акад. М.С.Грушевським, фактично представляла усі напрями історичних досліджень. У 1920-х рр. завдяки М.С.Грушевському в системі Академії наук розгорнула надзвичайно плідну роботу ціла мережа науково-дослідних установ історичного профілю, відомих як історичні установи М.С.Грушевського. Тут варто згадати Археографічну комісію, а також Історичну секцію ВУАН з її комісіями історичної пісенності, культурно-історичною, Старого Києва і Правобережжя, Лівобережжя і Слобідської України, Полудневої України, Західної України, Заходо- та американознавства, старої історії України, новітньої історії України, історії козаччини й козацької доби, дослідження нової української історіографії, історії освіти, українсько-молдавською; а також Науково-дослідну кафедру історії України³. Вони мали кілька своїх періодичних серійних друкованих органів – журнали «Україна», «За сто літ», «Український археографічний збірник», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», «Студії з історії України», «Збірник заходознавства». Вчені (а дослідників налічувалося більше 100 чоловік!) також друкували свої праці в «Записках Історично-філологічного відділу ВУАН», «Збірниках Історично-філологічного від-

* Рубльов Олександр Сергійович – д-р іст. наук, учений секретар Інституту історії України НАНУ; Юркова Оксана Віталіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ділу ВУАН» та як окремі монографічні роботи. Крім того, у складі Історично-філологічного та Соціально-економічного відділів ВУАН існували й активно працювали і інші комісії, спрямовані на вивчення різних аспектів історії України та всесвітньої історії.

Улітку 1928 р. акад. М.С.Грушевський розробив проект організації Українського історичного інституту. Передусім учений прагнув заснувати таку установу, де б систематично студіювалася історія України і як «цілісності», і з погляду взаємовідносин «з історичними процесами – середземноморським, західноєвропейським, євразійським»⁴. Вказуючи, що можливості для цього принесла із собою революція, вчений зазначав, що досі таких інституцій не створено, бо «науково-дослідні кафедри, сей продукт соціалістичного будівництва, тільки підводили до цього завдання». Тим часом, підкреслював М.С.Грушевський, «робітники і селяни України повинні мати повно, солідно і всебічно розроблену історію своєї країни, українського народу та тих нацменшостей, що разом із ним заселяють сю країну..., [і яка] була б здатна витримати хоч би яку сувору наукову критику... Явища українського життя повинні бути приведені в зв'язок з явищами світового історичного процесу»⁵.

Для виконання цього масштабного завдання, підсумовував визначний історик, необхідно створити Історичний інститут, тим більше, що кадри для нього були достатньо підготовлені⁶. Структура цієї установи уявлялася М.С.Грушевському такою: «1. Відділ методології і соціального обґрунтування історії. 2. Відділ порівняної історії господарства в двох секціях: господарства міського і господарства сільського. 3. Відділ історії культури, з окремою секцією Західної України. 4. Відділ старшої соціальної і політичної історії України в складі секцій старої, литовсько-польської і козацької доби, з додатковими секціями: порівняної історії західноєвропейської й азійської (в дальшому плані вони можуть бути відділені в окремий відділ, з поділом на секції – європейську й азійську) і двома секціями допоміжних наук (що в дальшому теж можуть бути відділені в окремий відділ): а) історичної географії; б) джерелознавства і дотичних наук. 5. Відділ нової соціальної й політичної історії України, з окремою секцією Західної України»⁷. Втім, цей план так і залишився нереалізованим проектом.

Більше того, вже наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. переважна більшість академічних історичних установ була ліквідована, а десятки наукових співробітників зазнали репресій. Ті ж комісії, що ще намагалися бодай номінально працювати, перестали існувати під час реорганізації ВУАН у 1933–1934 рр. Однією із форм репресій стала заборона історикам займатися дослідницькою діяльністю, викладанням, публікуватися. Репресії торкнулися і підготовлених до друку видань, а опубліковані раніше книги репресованих авторів вилучалися з бібліотек.

Проте у лютому 1934 р. – як певна компенсація за ліквідовані науково-дослідні історичні заклади – постав Історично-археографічний інститут ВУАН, що мав репрезентувати історичну академічну науку. Однак його роботу по реалізації грандіозних планів з опрацювання проблем історії України, здійсненню різних археографічних проектів та обов'язковою для ідеологічної установи тих часів боротьбою із так званими «буржуазним націоналізмом» та «фашизмом» в українській історіографії невдовзі було без зайвого галасу припинено. У листопаді 1934 р. інститут, який щойно розпочав нормально працювати, був ліквідований. Упродовж наступних двох років науково-дослідну роботу в галузі історії в системі Академії наук УСРР проводив лише Інститут історії матеріальної культури (археології).

Втім, паралельно до академічних історичних установ, де здебільшого працювали історики, далекі від марксистсько-ленінських поглядів, що пізніше були тавровані як «буржуазно-націоналістичні», за постановами ЦК КП(б)У на по-

чатку 1920-х рр. була створена низка нових наукових та навчальних закладів для утвердження в українській історичній науці ідеології марксизму-ленінізму «як єдино правильної і пануючої». Це, зокрема, були Всеукраїнська комісія по вивченню історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Істпарт), у 1929 р. перетворена на Інститут історії партії та Жовтневої революції, й Український інститут марксизму-ленінізму з кількома історичними кафедрами, що у 1931 р. був організаційно перебудований на Всеукраїнську асоціацію марксо-ленінських науково-дослідних інститутів із Інститутом історії у своєму складі. До літа 1934 р. вони працювали у Харкові, а після перенесення столиці УСРР перебазувалися до Києва. Інститут історії ВУАМЛІН розмістився за тією самою адресою, що й ліквідований невдовзі Історично-археографічний інститут – бульвар Шевченка, 14.

На середину 1930-х рр. компартійній владі в Україні вдалося підпорядкувати собі колишню автономну наукову спільноту Академії наук. Вичистивши з неї сотні «шкідників», «контрреволюціонерів», «націоналістів», республіканська адміністрація здійснила низку заходів щодо реорганізації наукових установ, зокрема історичного профілю. А завдяки діяльності ВУАМЛІН, Комуністичного університету імені Артема та Інституту червоної професури були підготовлені нові кадри дослідників, які вже, як вважалося, оволоділи марксистсько-ленінським розумінням історичного процесу, боролися за чистоту марксистсько-ленінської теорії «на історичному фронті», виступали проти дрібнобуржуазних і буржуазних проявів у розвитку науки.

Отже, цілком логічним виглядає проведена ЦК КП(б)У ліквідація ВУАМЛІН та створення на базі її інститутів науково-дослідних установ гуманітарного профілю в системі АН УСРР. Так з Інституту історії ВУАМЛІН постав Інститут історії України АН УСРР. На відміну від Інституту історії ВУАМЛІН із існуючими в ньому п'ятьма секторами (історії України, історії народів СРСР, історії народів Заходу, методологічним і бібліографічним), Інститут історії України почав функціонувати у складі трьох секторів. Його структурна організація (а структура опосередковано відображає мету, цілі та завдання науково-дослідної одиниці) не відзначалася оригінальністю: панівна тоді «єдино правильна» теорія суспільно-економічних формацій логічно привела до утворення секторів історії України доби феодалізму, історії України доби капіталізму та історії України радянського періоду. Проте вже самий факт створення інституту як спеціалізованої установи саме з історії України, незважаючи на його повну підпорядкованість компартійній владі, давав «якісь шанси на збереження, хоч і в деформованому вигляді, хоч і під оболонкою сталінських догматів, але все ж історичної пам'яті українського народу»⁸.

1936 р. поклав початок першому періоду розвитку Інституту історії України, що тривав два десятиріччя. Це був сталінський період, що характеризувався використанням тоталітарною державою всіх функцій контролю над суспільством – терористичних, пропагандистських і виховних. Умовно його можна поділити на три етапи: 1) 1936–1941 рр. – час становлення інституту, 2) 1941–1947 рр. – діяльність у воєнні та перші повоєнні роки до сумнозвісної постанови «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» та, нарешті, 3) 1947–1956 рр., коли держава сприяла досить відчутному зростанню наукового потенціалу інституту з тим, щоб охопити дослідженнями усі періоди вітчизняної історії.

Складними, а інколи драматичними, були перші роки існування Інституту історії України. Пам'ятаючи, що «кадри вирішують все», ЦК КП(б)У окремими постановами формував штат цієї важливої з ідеологічного погляду установи. Так, відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 1 серпня 1936 р. «Про остаточний розподіл наукових робітників бувшого УАМЛІНу», до Інституту історії України

Відділу суспільних наук АН УСРР, крім уже призначених на посади директора інституту доктора філософських наук, професора А.Х.Сараджєва та заступника директора старшого наукового співробітника Г.Я.Слюсаренка, були зараховані старші наукові співробітники В.В.Гуристримба, К.Г.Гуслистый, І.М.Премислер, Т.Т.Скубицький, М.Ф.Трегубенко, а також молодші наукові співробітники й асистенти ВУАМЛІН В.А.Дядиченко, Ф.Є.Лось та Ф.О.Ястребов. Трохи пізніше до колег приєднався і старший науковий співробітник К.Ф.Гребенкін⁹. У грудні 1936 р., після арешту А.Х.Сараджєва, обвинуваченого у «право-лівацькій контрреволюційній терористичній діяльності», директором інституту став випускник московського Інституту червоної професури, колишній начальник політуправління Грушківської МТС Одеської області С.М.Белоусов. А на початку 1937 р. до колективу влився вже досвідчений історик М.Н.Петровський. Таким чином, в інституті у той час налічувалося лише 12 наукових співробітників (разом із директором) – переважно наукова молодь за віком та стажем дослідницької роботи, яка не мала ще вчених ступенів і звань¹⁰. Як пізніше зазначала колишній співробітник установи й історіограф ВУАН Н.Д.Полонська-Василенко, «склад Інституту історії був укомплектований переважно партійними істориками, частина яких перейшла із ліквідованого ВУАМЛІНу, а частина з молоді, початкуючих на історичному полі комсомольців»¹¹.

Трагічний 1937 рік повною мірою відбився на кадровому потенціалі інституту. Після процесу у сфабрикованій справі «контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської організації», коли в Москві та Ленінграді було заарештовано та засуджено до вищої міри покарання багато випускників Інституту червоної професури у Москві, наукових співробітників Комакадемії та Російської асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук, у жорнова подібних справ «право-лівацької контрреволюційної організації на Україні» та «контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської терористичної організації на Україні» потрапили «червоні професори», які в той час на різних посадах працювали в Україні, а також колишні наукові працівники ВУАМЛІН. У 1937 р. були розстріляні в катівнях НКВС перший директор інституту А.Х.Сараджєв, старші наукові співробітники К.Ф.Гребенкін, В.В.Гуристримба, Г.Я.Слюсаренко, Т.Т.Скубицький та М.Ф.Трегубенко, зазнали репресій і члени їхніх родин. Інші колишні співробітники ВУАМЛІН якимось дивом уникли подібної долі, попри те, що у протоколах допитів ув'язнених науковців установи згадувалися прізвища й інших працівників інституту – К.Г.Гуслистого, В.А.Дядиченка, Ф.Є.Лося, Ф.О.Ястребова...

Репресії, що знекровлювали колектив науково-дослідної установи, одним із своїх наслідків мали потребу поповнення (за тогочасною термінологією – «зміцнення») штату співробітників Інституту історії України АН УРСР. Зокрема, у доповідній записці С.М.Белоусова до ЦК КП(б)У щодо стану справ в інституті і роботи з написання підручника «Історія України» (червень 1937 р.), порушувалося питання про створення з випускників університету та Інституту червоної професури «нормальної аспірантури при інституті в кількості 15 чоловік», а також висувалася вимога спрямувати до установи для «постійної основної наукової роботи 3-х професорів-комуністів»¹².

Дійсно, справа «підготовки і вирощування більшовицьких українських кадрів»¹³ для інституту стала надзвичайно нагальною. У вересні 1937 р. в інституті почав працювати випускник Інституту червоної професури М.І.Марченко, який, ще не маючи дисертації та наукових здобутків, одразу був призначений завідувачем сектору історії України доби феодалізму. У 1938–1939 рр. в інститут на посаду старших наукових співробітників були зараховані «червоні професори» Ф.Ю.Шерстюк, П.П.Бистренко та К.В.Максимчук, колишній науковець ВУАМЛІН О.С.Сенченко, випускники Київського державного університету О.Б.Слуцький та К.І.Стецюк.

Було також зрозуміло, що для розробки проблем історії України самих лише кадрів вчорашніх або позавчорашніх випускників інститутів червоної професури та працівників ВУАМЛІН замало. Тому, поряд із поповненням поріділих унаслідок репресій лав співробітників установи за рахунок наукової молоді, почали запрошувати й уцілілих істориків-професіоналів старшої генерації. Так, із листопада 1937 р. до виконання обов'язків старшого наукового співробітника інституту приступив висококваліфікований історик О.П.Оглоблин, який невдовзі очолив сектор історії України доби капіталізму. Того ж року старшим науковим співробітником-консультантом був зарахований відомий фахівець з економічної історії проф. Є.Д.Шташевський, який, проте, через рік був заарештований і загинув під час допиту 26 липня 1938 р. А в серпні 1938 р. за постановою Президії АН УРСР з Інституту економіки до Інституту історії України була переведена відома дослідниця Н.Д.Полонська-Василенко. Із 1938 р. в інституті працював і вихованець акад. Д.І.Багалія старший науковий співробітник П.А.Білик. Наступного року до штату інституту увійшов дослідник соціально-економічних відносин доби Київської Русі С.В.Юшков, обраний 22 лютого 1939 р. членом-кореспондентом АН УРСР.

У жовтні 1938 р. до інституту прийшли перші 5 аспірантів (М.Комашко, Є.Макарук, Д.І.Мишко, Б.Л.Погребинський і М.Осетров), чотирма з яких заопікувався О.П.Оглоблин. У 1939 р. до аспірантури були зараховані Л.К.Полухін та М.О.Шиманський.

Значно (і кількісно, і якісно) збільшився інститут за рахунок наукових співробітників Львівського відділення, створеного у Львові 1 лютого 1940 р. після приєднання Західної України до УРСР та ліквідації Наукового товариства імені Шевченка. Тоді до праці в інституті були залучені професори О.А.Терлецький, В.І.Герасимчук та Ф.Я.Голійчук, яких зарахували на посади старших наукових співробітників, молодші наукові співробітники І.І.Карпинець, О.Й.Пріцак та С.Т.Білецький. Очолив Львівське відділення інституту відомий український учений, учень М.С.Грушевського проф. І.П.Крип'якевич.

Рік за роком зростала наукова кваліфікація співробітників інституту, що вимагало певної наукової атестації. Адже на 1938 р. в інституті був лише один доктор наук – О.П.Оглоблин, та і той здобув свій науковий ступінь доктора історії української культури ще у 1926 р. Запроваджена постановами РНК СРСР у 1934, 1937 та 1938 рр. радянська гратифікаційна система передбачала два наукових ступені – доктора і кандидата наук. Уже у 1939 – на початку 1940 рр. відбулися перші захисти кандидатських дисертацій співробітниками інституту К.Г.Гуслигим, Ф.Є.Лосем, М.І.Марченком, І.М.Премислером та Ф.О.Ястребовим – але на вченій раді Київського державного університету, що мав право присудження наукового ступеня кандидата наук. Інституту історії України АН УРСР таке право було надано навесні 1940 р., і вже у червні відбувся перший захист. Захисти кандидатських дисертацій, так само, як і надання вчених звань, відбувалися на засіданнях вченої ради інституту. До початку війни встигли провести захисти семи кандидатських дисертацій, зокрема, кандидатами наук стали співробітники інституту В.А.Дядиченко, П.П.Бистренко, К.І.Стецюк, О.С.Сенченко.

Право ж надання ступеня доктора наук мала лише союзна науково-дослідна установа історичного профілю. В Інституті історії АН СРСР у 1939 р. успішно захистив докторську дисертацію М.Н.Петровський, а у 1940 р., після тривалого зволікання з дозволом на захист докторської дисертації без захисту кандидатської, відбувся блискучий захист Н.Д.Полонської-Василенко. Науковий ступінь доктора історичних наук одержав у 1941 р. у Москві без захисту дисертації О.П.Оглоблин. У квітні того ж року без захисту дисертації на підставі друкованих праць було присуджено ступінь доктора історичних наук і затверджено у

званні професора І.П.Крип'якевича. До речі, саме відсутність диплома доктора наук у І.П.Крип'якевича дозволила Президії АН УРСР у вересні 1940 р. перевести його на посаду заступника завідуючого Львівського відділу, натомість завідувачем призначено К.В.Максимчука, якого було направлено з Києва. І лише після отримання «корочок» Іван Петрович знову очолив сформований ним колектив¹⁴. Отже, підрахунки показують, що на червень 1941 р. в Інституті історії України працював один член-кореспондент АН УРСР, 4 доктори та 8 кандидатів наук – досить поважні цифри як на невеликий колектив.

Наукова діяльність Інституту історії України визначалася, власне, тими завданнями, які ставила партія, та наявністю наукових кадрів, що були спроможні ці завдання виконати. Звичайно, колектив інституту був заручником марксистсько-ленінської методології, що у 1938 р. набула виразу чітких постулатів із сумнозвісного сталінського підручника «Історія ВКП(б). Короткий курс». Українські вчені були жорстко детерміновані нав'язаною згори тематикою, що визначалася тогочасною політичною кон'юктурою, а не інтересами української історичної науки. Це стосується як вибору, так і формулювань тем, а також тих акцентів, які історики змушені були розставляти у своїх працях. Але, попри необхідність бути ідеологічним додатком партійного апарату, дослідники все ж звертали першочергову увагу на висвітлення різних сторінок історії України.

Чого вартий, приміром, грандіозний проект «Нарисів з історії України» (17 випусків!), частково зреалізований у 1937–1941 рр. Усього побачили світ шість випусків «Нарисів», підготовлених К.Г.Гуслигим, О.П.Оглоблиним (напередодні війни побачив світ сигнальний примірник праці вченого), М.Н.Петровським, Ф.О.Ястребовим. Не можна не згадати і про серію документальних збірників «Історія України в документах і матеріалах», започатковану у 1939 р. (опубліковано два томи), а також про «Хронологію історії України» (2 випуски, 1938–1940 рр.).

Віхою у житті інституту став вихід у грудні 1940 р., після кількарічної підготовки й багаторазового посторінкового обговорення, науково-популярного видання «Історія України. Короткий курс»¹⁵, що був складений згідно з настановами «альфи і омеги» істориків того часу – праці «Історія ВКП(б). Короткий курс». Маючи не лише подібну назву, а й відповідні заголовки розділів та підрозділів, він знаменував собою появу «української радянської історіографії» – саме з того часу в історичній науці СРСР з'явилося це визначення.

Деяко особіно від тем, що опрацьовувалися у Києві, виглядала проблематика, яку досліджували у Львові. Фактично львівські історики і далі поглиблювали теми, на вивченні яких вони спеціалізувались у попередні (дорадянські) роки, зосереджуючись на історії Західної України. Їхні формулювання, навіть за критеріями сучасної історичної науки, можна визначити як повністю наукові. Примітно, що не лише у назвах праць, а й у текстах важко знайти такі ритуально-ключові означення, як-от: «боротьба», «класова боротьба», «проти гніту», які надто часто зустрічаються у працях київських істориків того часу.

Розуміючи необхідність створення періодичного органу інституту для нормального функціонування науково-дослідної установи, дирекція неодноразово клопоталася перед Президією АН УРСР. Нарешті, на початку 1941 р. було ухвалено дозволити інституту видавати «Наукові записки» та затверджено редколегію у складі С.М.Белоусова, О.П.Оглоблина, М.Н.Петровського, М.І.Марченка та М.І.Супруненка. Проте перше число «Записок» побачило світ лише у 1943 р.

Із 1939 р. у науковий побут співробітників інституту входить таке явище, як «наукова сесія» (сьогодні подібні заходи називаються переважно конференціями). Того року у травні відбулася сесія, присвячена основним проблемам іс-

торії Київської Русі й визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. У липні у Полтаві була проведена всесоюзна наукова сесія, присвячена 230-літтю Полтавської битви, організаторами якої виступили Інститут історії України АН УРСР спільно з Інститутом історії АН СРСР. А у листопаді, невдовзі після приєднання Західної України до УРСР, науковці інституту провели наукову сесію, присвячену історії Західної України. Нарешті, у грудні 1940 р. відбулася остання передвоєнна наукова сесія інституту з історії іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни в Україні. Ці сесії – конференції, безумовно, мали велике значення для поживлення наукової роботи, координації наукових досліджень та сприяли налагодженню контактів з істориками України та інших республік.

Окремо слід згадати про публіцистичну та пропагандистську діяльність співробітників інституту, що з перших років діяльності установи йшла пліч-о-пліч з науковою працею. Цього, перш за все, вимагав від учених ЦК КП(б)У, що розглядав вивчення історії як одну із найважливіших умов вироблення марксистського світогляду і тому пильно відслідковував ситуацію на «історичному фронті». Науковці інституту публікували десятки статей у центральній і місцевій пресі, виступали з публічними та радіолекціями, в яких на численних цитатах із «класиків марксизму-ленінізму» викривали «фальсифікації» «українських буржуазних націоналістів», що вважалися «найлютішими ворогами українського народу», а висвітлюючи «спільну боротьбу українського та російського народів проти (далі були варіації – польських панів, німецьких псів, іноземних інтервентів)», перекидали місток до «радянського патріотизму». Інколи виконання партійних доручень навіть заважало плановій роботі. Утім, варто зазначити, що публіцистичні виступи, присвячені героїчним сторінкам історії українського народу, водночас сприяли піднесенню патріотичних почуттів, національної самосвідомості.

Водночас публіцистична активність співробітників Інституту історії АН УРСР старшої генерації, крім обслуговування вищезгаданих цілей, виконувала ще одну, вкрай важливу, «сигнальну» функцію для їхніх закордонних, насамперед галицьких, колег. Адже дозована інформація, котру подавали часописи підрадянської України, свідчила, принаймні, що дехто з колишніх представників вітчизняної немарксистської історіографії, учнів і співробітників академіка М.С.Грушевського, все ж таки уцілів у вирі репресій і натомість, спокутуючи «гріх» перебування «на волі», несамохіть був змушений обернути свій фах на «знаряддя політичної доктрини», обслуговуючи ідеологічні потреби тоталітарного режиму¹⁶. Так, традиційна «Хроніка Совітської України» у львівському щоденнику «Діло» наприкінці осені 1938 р. подавала чергову київську новину: «Сторінки з минулого нашої Батьківщини» запровадила з недавнього часу на своїх шпальтах київська газета «Вісті». Чергова сторінка – це стаття професора М.Петровського «Брацлавський полковник Данило Нечай»¹⁷.

Із початком війни 22 червня 1941 р. долі співробітників інституту склалися по-різному. Вже на другий день війни за ґратами опинився завідувач сектору історії України феодальної доби М.І.Марченко, обвинувачений у, мовляв, націоналістичних поглядах та у тому, що, нібито, «брутально спотворював національну політику нашої партії» під час перебування на посаді першого радянського ректора Львівського державного університету імені І.Франка (1939–1940) і виявляв «терористичні та еміграційні настрої»¹⁸.

Уже 5 липня 1941 р. усіх співробітників інституту було звільнено, деякі з них, зокрема, К.Г.Гуслистый, В.А.Дядиченко, Ф.Є.Лось, М.Н.Петровський, М.І.Супруненко, Ф.Ю.Шерстюк, Ф.О.Ястребов були евакуйовані з Києва. Чимало науковців пішло до лав РСЧА, серед них С.М.Белоусов, П.П.Бистренко, К.В.Максимчук, О.В.Слуцький, К.І.Стецюк, аспіранти Б.Л.Погребинський та

Л.К.Полухін. На фронтах війни загинули К.В.Максимчук та Б.Л.Погребинський. У зайнятому вермахтом Львові залишилися всі співробітники Львівського відділення Інституту історії України, у Києві – вчені, які з різних причин не змогли або не захотіли евакуюватися – П.А.Білик, О.П.Оглоблин, Н.Д.Полонська-Василенко, О.С.Сенченко.

У вересні 1941 р., після здобуття вермахтом столиці УРСР, змінили свою ідеологічну орієнтацію окремі працівники Інституту історії України старшої генерації. Завідувач сектору історії України періоду капіталізму доктор історичних наук О.П.Оглоблин із 23 вересня по 29 жовтня 1941 р. очолював Київську міську управу, а з 17 квітня по 18 листопада 1942 р. керував Музеєм-архівом переходової доби історії м. Києва¹⁹. Старший науковий співробітник, доктор історичних наук Н.Д.Полонська-Василенко за «нового порядку» була призначена на посаду директора Археологічного інституту, а з грудня 1941 р. одночасно керувала Центральним архівом давніх актів, співробітничала також як науковий консультант із Музеєм-архівом переходової доби²⁰. Старший науковий співробітник П.А.Білик у жовтні 1941 р. – липні 1942 р. працював інспектором вищих шкіл Київської міської управи, співробітничав із Музеєм-архівом переходової доби, який очолював його колега О.П.Оглоблин, і «навіть» двічі надрукувався на шпальтах «Нового українського слова» (щоправда, на порівняно нейтральні теми)²¹.

Спонукальні мотиви, що привели згаданих науковців-істориків на шлях співпраці або принаймні толерування гітлерівської окупаційної адміністрації, були різними й мали для кожного з них виразний особистий підтекст. Так, наприклад, О.П.Оглоблин сам зазнав репресій (побував у в'язниці, вийшов, але кілька років поспіль його цькували за «немарксистські» погляди, котрі він, мовляв, «протягував» у своїх працях, кається у власних помилках, позбавлявся роботи за фахом тощо)²², а Н.Д.Полонська-Василенко мала гіркий досвід репресій щодо чоловіка – академіка ВУАН М.П.Василенка, а також і сама зазнала всіляких утисків із боку влади.

По-друге, німецька окупаційна адміністрація спочатку (упродовж лічених місяців, а то і тижнів) декларувала підтримку українського руху. За цих обставин, здавалося б, з'явилася можливість реалізувати свої наукові плани, про які можна було лише мріяти за попередніх часів, уголос розповісти про репресії. Але незабаром тимчасова прихильність німецької влади до українського руху обернулася на свою протилежність.

По-третє, було й значно прозаїчніше міркування: щоб вижити за окупації, необхідно було десь працювати (так, на допиті 12 лютого 1945 р. П.Білик свідчив, що до колабораціонізму його спонукало насамперед «*прагнення забезпечити собі матеріальний добробут*»)...²³.

21 липня 1941 р. у Харкові Інститут історії України поновив свою роботу, але ненадовго – разом з іншими вченими Академії наук УРСР співробітники установи були евакуйовані до столиці Башкирської АРСР – Уфі. Там 20 жовтня відбулося перше засідання групи історії та археології Інституту суспільних наук АН УРСР, до якої входили працівники Інституту історії України та Інституту археології АН УРСР, а 12 червня 1942 р. постановою Президії АН УРСР відновлено роботу Інституту історії й археології України у складі двох відділів – історії України (завідувач відділу – проф. М.Н.Петровський) та археології (завідувач відділу – чл.-кор. АН УРСР Л.М.Славін). Очолив об'єднаний інститут М.Н.Петровський, ученим секретарем був призначений Ф.Ю.Шерстюк. У відділі історії України працювали К.Г.Гуслистый, В.А.Дядиченко, Ф.Є.Лось, М.А.Рубач, К.І.Стецюк, М.І.Супруненко, М.М.Ткаченко, С.В.Юшков, Ф.О.Ястребов. В Уфі Інститут історії й археології перебував до літа 1943 р., коли за рішенням РНК УРСР Академію наук було перебазовано до Москви, а вже

25 березня 1944 р. (через 4 місяці після визволення Києва) науковці повернулися до рідного міста. Тут 17 липня 1944 р. було відновлено діяльність Інституту історії України та Інституту археології як окремих інститутів АН УРСР. Директором Інституту історії України був призначений М.Н.Петровський, ученим секретарем – Ф.Є.Лось. Інститут діяв у складі 4 відділів: історії України періоду феодалізму (зав. – К.Г.Гуслистый), історії України періоду капіталізму (зав. – Ф.Є.Лось), історії України радянського періоду (зав. – М.А.Рубач) та археографії (зав. – М.Н.Петровський). А вже 13 серпня 1944 р. у Львові було відновлено діяльність Львівського відділу, який знову очолив І.П.Крип'якевич. На початку 1945 р. в інституті налічувалося (без Львівського відділу) 13 наукових співробітників (у тому числі 3 доктори і 7 кандидатів наук).

Проблема наукових кадрів залишалася надзвичайно гострою в Інституті історії України АН УРСР упродовж другої половини 1940-х і на початку 1950-х рр.

Так, ще 3 лютого 1943 р. член-кореспондент АН УРСР С.В.Юшков з Алмати надіслав до агітпропу ЦК КП(б)У меморандум, в якому висловлював власні міркування щодо розвитку історичної науки та підготовки кадрів науковців-істориків у республіці. У документі, зокрема, йшлося про нагальну потребу «видання історичного журналу українською мовою», розширення тематики досліджень Інституту історії України за рахунок питань всесвітньої історії й перетворення установи на Інститут історії. Водночас пропонувалося поповнити поріділа лави співробітників інституту вузівськими викладачами УРСР, істориками-українцями, які працювали поза межами України, та дослідниками – неукраїнцями, котрі спеціалізувалися з історичної україністики у наукових центрах Росії²⁴.

Кадрові втрати серед істориків України (поряд із втратами інших представників інтелектуальної еліти) привернули увагу першого секретаря ЦК КП(б)У М.С.Хрущова в час, коли знадобилося відновлювати партійно-радянський апарат у республіці, повертати до Києва з евакуації АН УРСР. 31 жовтня 1943 р., напередодні вирішальних боїв за столицю УРСР, помічник Хрущова П.М.Гапочка надіслав за дорученням шефа меморандум до наркома держбезпеки УРСР генерала С.Р.Савченка. У ньому містилися прізвиська 48 визначних вітчизняних діячів науки і культури, зокрема 10 вчених-істориків.

Починався документ так: «Подаю список людей, відносно яких слід було б з'ясувати, чи є можливість притягти їх до роботи в тому або іншому науковому чи мистецькому закладі УРСР.

По Інституту історії АН УРСР:

У цьому інституті відчувається гострий брак наукових робітників. Багато досить кваліфікованих істориків року [19]32–37 виїхали з України. Певна частина з них була зв'язана зі школою М.Грушевського.

Виїхавши з України, вони влаштувалися на роботу в історичних закладах інших міст: Москва, Ленінград, Куйбишев тощо. Репресіям вони не підлягали. Певна частина людей із цього списку репресіям (адміністративна висилка, а то й ув'язнення) підлягала, але зараз звільнена і працює в тих або інших радянських установах». Далі перераховувалися прізвиська й подавалася стисла характеристика Л.О.Окіншевича, М.Є.Слабченка, В.О.Пархоменка, В.С.Євфімовського та інших відомих свого часу українських дослідників²⁵.

Попри оптимістичний тон звернення, відповідь НКДБ УРСР була маловтішною: репресивний вир поглинув свої жертви, ті ж, хто дивом уцілів, назавжди були втрачені для вітчизняного історичного українознавства або ж опинилися в еміграції (Л.О.Окіншевич /1898–1980/)²⁶.

Утім, наявність цих документів стала, на нашу думку, своєрідною «охороною грамотою» для М.І.Марченка, оскільки він потрапляв до кола цих репресованих, вивезених поза межі республіки, але ще живих українських істориків, яких вочевидь потребувала радянська адміністрація, що слідом за РСЧА про-

сувалася по території УРСР і прагнула відновити довоєнний статус-кво. Відтак, за недоведеністю обвинувачення та з огляду на фантастичні втрати професорсько-викладацького й наукового складу республіки М.І.Марченко був звільнений 12 лютого 1944 р. і до завершення радянсько-німецької війни викладав у Новосибірському педагогічному інституті, читав лекції з історії СРСР на курсах підвищення кваліфікації вчителів та у місцевому військовому училищі. Згодом він повернувся до Києва, де викладав у столичному педінституті²⁷.

Інакше склалася доля його колеги передвоєнних часів – П.А.Білика, який на противагу О.П.Оглоблину й Н.Д.Полонській-Василенко, не став шукати щастя на Заході, а необережно залишився у зруйнованому рідному Києві й навіть став до праці у реєвакуйованому Інституті історії України.

За ним «прийшли» практично через рік після повернення радянської адміністрації до міста – 3 листопада 1944 р. Йому інкримінувалося «зумисне залишення на проживання на окупованій території», праця «в органі німецької окупаційної влади – міськуправі», друкування статей у «фашистському» «Новому українському слові», співробітництво в «органі антирадянської пропаганди» – Музеї-архіві переходової доби, «антирадянські висловлювання» вже після здобуття Києва РСЧА, незаконне зберігання у власному помешканні значної кількості «фашистських газет й антирадянської літератури». Особлива нарада при Наркомі внутрішніх справ СРСР 18 серпня 1945 р. засудила П.А.Білика до десяти років виправно-трудових таборів. А 22 лютого 1951 р. він помер у Карагандинському таборі. Реабілітований 4 листопада 1993 р. Прокуратурою м.Києва на підставі ст.1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» від 17 квітня 1991 р.

Складні глибинні ідейно-політичні процеси, що відбувалися в українському суспільстві під час війни, прямо позначилися на діяльності інституту. Науковці зосередили зусилля на історико-патріотичній тематиці. У брошурах серії «Наші великі предки» підкреслено патріотично розповідалося про героїчні подвиги талановитих державних та військових діячів України – Данила Галицького, Богдана Хмельницького, ватажків українського козацтва Семена Палія, Івана Богуна, Максима Кривоноса. Також дослідники не обходили мовчанкою міфологізованих радянською пропагандою ще у передвоєнні роки «героїв громадянської війни» Олександра Пархоменка та Миколу Щорса. Водночас тривала робота над науково-популярним «Нарисом історії України», виданим в Уфі у 1942 р., перевиданим у Києві 1944 р. й опублікованим у 1943 р. у Канаді. Тричала розпочата ще в Києві праця і над чотиритомним підручником з історії України для вузів, перший том якого вийшов друком в Уфі у 1943 р. Вчені і далі підтверджували свій фаховий рівень. Так, у 1942 р. в Уфі докторську дисертацію захистив М.А.Рубач, кандидатські дисертації – М.І.Супруненко та М.М.Ткаченко.

Обмежену відсутністю необхідних бібліотечних та архівних фондів науково-дослідну роботу почасти компенсувала гіперактивна пропагандистська та популяризаторська праця. Під час війни співробітники інституту опублікували близько 100 газетних і журнальних статей, прочитали понад 1000 лекцій і доповідей у частинах РСЧА, в установах і на підприємствах. Безпосередньо на передовій, зокрема, читав лекції у 1942 р. М.Н.Петровський.

Лекції з історії України читалися у той складний час і в зовсім несподіваних місцях. Так, наприклад, колишній завідувач сектору історії України феодальної доби М.І.Марченко не лише прочитав цикл популярних лекцій із минувшини своєї Батьківщини... під час етапування з Києва до Сибіру й у листопаді – грудні 1941 р. у камері Томської в'язниці, де його утримували за фальшивим обвинуваченням спільно з іншими земляками – українцями, а й встиг отримати на свою адресу закид у «націоналізмі» і відповідний донос до «орга-

нів» від свого колеги-сокамерника, російського шовініста й історика за фахом²⁸. Прикметно, що життєві шляхи цих двох антагоністів могли перетнутися й раніше: донощик брав участь у вищезгаданій науковій сесії Інституту історії України АН УРСР у Полтаві 8–12 липня 1939 р.; Михайло Іванович, натомість, ухилився (?) від участі у цьому зібранні²⁹.

Природне патріотичне піднесення, яскраво виражене у працях учених України цієї доби, викликало занепокоєння вищого партійного керівництва у Кремлі, схильного кваліфікувати подібні висловлювання як націоналістичні, антирадянські. Відтак, уже у розпалі війни окреслилася тенденція до виявлення проявів «українського буржуазного націоналізму», пошуку й поборювання «антиленінських помилок і націоналістичних перекручень» у літературно-мистецьких творах, працях науковців. Досягнення переваги на радянсько-німецькому фронті та перехід РСЧА у контрнаступ стали підставою для не менш рішучого ідеологічного контрнаступу задля зміцнення тоталітарного режиму. В епіцентрі чергового витка боротьби з «антирадянськими проявами» опинився й Інститут історії України.

17 травня 1944 р. датований меморандум директора Інституту історії партії при ЦК КПУ Ф.Ф.Єневича «Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР». Документ не заперечував, що ученими-істориками «зроблено багато», зокрема вивчені джерела і факти історії України, насамперед дожовтневого періоду, оформилася у науковому відношенні група кваліфікованих істориків України. Водночас наголошувалося, що «наукової історії України, навіть наукової історії її окремих періодів, немає». Пояснювалося це тим, що історики, поборюючи соціологічні схеми школи М.М.Покровського, впали в іншу крайність – замість виокремлення найістотніших подій в історії України співробітники інституту, мовляв, брали буквально усі факти, обмежуючись поверховим описом, за яким не видно було основного, вирішального в історії України.

Установі закидалися суттєві хиби або ж недостатнє висвітлення певних проблемних питань вітчизняної минувшини, зокрема, історії до часів Київської Русі; плутанина у висвітленні питання виникнення й оформлення української нації; дотримання частиною істориків хибного твердження про «приєднання Галичини до Польщі»; вживання помилкової термінології, а саме: перший, другий і третій поділи Польщі. Ця «стара, затаскана і цілком неправильна» термінологія мала бути замінена «новою, науковою». Водночас наголошувалося, що в роботах співробітників інституту однобічно характеризувалися Українська козацька республіка XVI–XVII ст., причини приєднання України до Росії (Московського царства); недостатньо висвітлювалося питання про дві дореволюційні Росії (офіційну реакційну й демократичну); український націоналізм помилково отожднювався з національним обличчям українського народу; перемога соціалістичної революції в Україні була недостатньо вмотивована тощо. Отже, переконали меморандум, робота в інституті вимагала докорінної перебудови³⁰.

Цей документ давав ЦК КП(б)У всі підстави для «наведення порядку» в інституті, постійного ідеологічного тиску, часто-густо дріб'язкового, малокомпетентного втручання. Ситуацію погіршувала атмосфера незлагоди й групівщини, що мала місце у колективі ще з довоєнного часу, постійні доповідні записки до Президії АН УРСР та ЦК КП(б)У, що нагадували скарги та навіть доноси. Проф. М.Н.Петровський як директор не зміг опанувати ситуацію, більше того – дозволяв «директивним органам» легко маніпулювати собою. Формою «виховання» істориків стали «наради» з питань історії України у ЦК КП(б)У, що проходили у дусі «безкомпромісної й необмеженої критики та самокритики» (у 1945–1947 р. відбулося 5 таких ідеологічних «активів»).

Особливого тиску зазнавали співробітники Львівського відділу інституту, навіть, незважаючи на «зміцнення» відділу «перевіреними партійцями» (щоправ-

да, без будь-якого наукового авторитету) І.І.Белякевичем та В.Т.Горбатюком. Цькування істориків на чолі з І.П.Крип'якевичем за належність до школи М.С.Грушевського, як «українсько-німецьких націоналістів», «зрадників Батьківщини», «фашистів» тощо логічно спричинило ліквідацію у вересні 1946 р. за вказівкою ЦК ВКП(б) Львівського відділу Інституту історії України. Співробітникам відділу в ультимативному порядку було запропоновано переїхати до Києва.

Риску під кількарічними намаганнями «виховати» істориків провідної ідеологічно-наукової (саме так!) установи того часу було підведено 29 серпня 1947 р. постановою ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», яка кваліфікувала всі праці, що були підготовлені дослідниками упродовж 13 років існування інституту, як «антимарксистські» чи такі, що мали «грубі політичні помилки та спотворення буржуазно-націоналістичного характеру». Неодноразово підкреслювалося, що вчені «не викрили фальсифікаторів», «не розкрили», «не впорались», «не показали», «не розробили». Тож найважливішим, «бойовим завданням» було визначено підготовку марксистсько-ленінського «Короткого курсу історії України»³¹.

Після публікації постанови в органі ЦК КП(б)У – журналі «Більшовик України»³² у республіці розгорнулася широка кампанія таврування Інституту історії України та його співробітників на численних нарадах, розширених засіданнях кафедр суспільних наук, закритих партійних зборах тощо. Прикметно, що вищезгадана редакційна стаття теоретико-політичного часопису ЦК КП(б)У «логічно» вписувала владну «критику» на адресу установи у контекст відомих програмних постанов ЦК ВКП(б) того часу – «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”», «Про кінофільм “Велике життя”», «Про репертуар драматичних театрів», «Про підготовку, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації»³³.

Зважаючи на розгромну постанову, з посади директора інституту було звільнено обраного на початку 1945 р. членом-кореспондентом АН УРСР М.Н.Петровського, який став одним із головних об'єктів дошкульних обвинувачень в українському буржуазному націоналізмі. Натомість у жовтні 1947 р. директором інституту було затверджено кандидата історичних наук, завідувача кафедри історії міжнародних відносин Київського державного університету, одного з членів делегації УРСР на Паризькій мирній конференції О.К.Касименка. Йому судилося очолювати колектив інституту впродовж наступних 17 років.

Із другої половини 1940-х рр. Інститут історії України поступово кількісно і якісно зростає. До роботи в установі залучаються кваліфіковані вузівські вчені (А.О.Введенський, В.О.Голобуцький, В.А.Жебокрицький, П.А.Лавров, М.Н.Лещенко, О.А.Парасунько), архівні працівники (О.М.Апанович, Ф.П.Шевченко), а також молоді дослідники, які розпочали свій шлях у науці з аспірантури інституту (І.О.Гуржій, І.Х.Ганжа, П.М.Калениченко, О.С.Компан, І.І.Компанієць, І.М.Кулинич, М.М.Лисенко, О.П.Лола, І.А.Петерс, А.В.Санцевич, В.Г.Сарбей, Р.Г.Симоненко, Є.М.Скляренко, Й.Т.Щербина) та ін. У 1945 р. в інституті відновлюються захисти кандидатських дисертацій (ще у червні 1944 р. Всесоюзний комітет у справах вищої школи при РНК СРСР підтвердив своє довоєнне рішення про надання Вченій раді інституту права приймати до розгляду кандидатські дисертації та присудження на основі захисту наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальностей «Історія України», «Історія СРСР», у 1954 р. додалася ще і спеціальність «Всесвітня історія»).

Після влиття у 1950 р. до складу інституту Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР в установі діяли 8 відділів: історії феодалізму (зав. – В.А.Дядиченко); історії капіталізму (зав. – Ф.О.Ястребов); історії радянського суспільства (зав. – С.М.Белоусов); військово-історичний (зав. – І.І.Слинько); історії країн народної демократії (зав. – Ф.П.Шевченко); історіографії й фондів

(зав. – М.Н.Лещенко); всесвітньої історії і міжнародних відносин (зав. – О.К.Касименко); археографії (зав. – В.О.Голобуцький). Структура яскраво промовляла про пріоритетну тематику наукового пошуку установи, а також появу нових напрямів досліджень у вітчизняній історіографії. У полі зору вчених опинилися не лише питання історії України, а й проблеми історії країн народної демократії, міжнародних відносин, всесвітньої історії. Це дозволило Президії АН УРСР 6 вересня 1952 р. ухвалити постанову про перейменування Інституту історії України на Інститут історії. 2 березня 1953 р. Рада Міністрів УРСР «погодила» із рішенням академічного керівництва щодо «приведення найменування Інституту історії України у відповідність із направленістю проблематики його наукової діяльності», встановивши для нього «надалі таке найменування: Інститут історії Академії наук УРСР»³⁴.

Структура інституту постійно змінювалася відповідно до завдань, які висувалися партією перед установою, та наявного кадрового потенціалу; певних змін зазнавали і назви деяких відділів. Із 1955 р., відповідно до постанови Президії АН УРСР, завідувачими призначалися переважно доктори наук. Наприкінці 1955 р. в інституті плідно функціонували 6 відділів – історії радянського суспільства (зав. – М.І.Супруненко); історії капіталізму (зав. – Ф.Є.Лось); історії феодалізму (зав. – І.О.Гуржій); історії країн народної демократії (зав. – Ф.П.Шевченко); загальної історії і міжнародних відносин (зав. – О.Д.Война); археографії (зав. – М.А.Рубач). Після приєднання Кримської області до УРСР і переведення до АН УРСР Кримського філіалу АН СРСР у 1954 р. Інституту історії була підпорядкована група історії Кримського філіалу, що у 1956 р. трансформувалася у Кримську філію Інституту історії (діяла у складі установи до 1965 р., учені досліджували історію Криму).

Відповідно до вже згаданої постанови ЦК КП(б)У 1947 р. головним завданням істориків, фактично «справою честі», стала підготовка нового «Курсу історії України», що розтяглася на цілих 10 років. І хоча періодизація та «проект схеми» були розроблені ще на початку 1948 р. силами авторського колективу після тривалого обговорення з вченими Інституту історії АН СРСР та у ЦК КП(б)У, внаслідок збільшення обсягу тексту, багаторазового обговорення макетів у Києві та Москві, рецензування, доопрацювання, а також тривалої підготовки у видавництві перший том «Історії Української РСР» українською та російською мовами побачив світ у 1953 р. (доповнене і перероблене 2-е видання у 1955 р.), а другий том – у 1956 р., наступного року вийшло його 2-е доопрацьоване видання.

На відміну від попередніх колективних монографій, де періодизація «дожовтневого періоду» базувалася переважно на подіях політичної історії та враховувалося перебування українських земель у складі інших державних утворень, в основу періодизації курсу було покладено марксистсько-ленінсько-сталінське вчення про соціально-економічні формації. На вимогу директивних органів акцент робився на «тісному зв'язку історії України з історією інших народів СРСР», з особливим наголосом на українсько-російських зв'язках і винятковій ролі російського етносу та його державних утворень у вітчизняній минувшині. Утім, незважаючи на властиві розвитку тогочасної науки недоліки, це було перше з 1940 р. синтетичне дослідження історії України, що може вважатися певним досягненням колективу інституту і є етапною подією у вітчизняній історіографії.

Рік за роком зростала кількість друкованої продукції співробітників інституту, водночас урізноманітнювалася наукова проблематика. Проте можна виділити дві магістральні теми, на дослідженні яких зосереджувалися науковці – це історія українського козацтва та визвольної війни українського народу середини XVII ст. у контексті святкування «300-річчя возз'єднання України з Росією»

та «історія Жовтневої революції на Україні» в рамках підготовки до відзначення 40-ліття більшовицького перевороту в Росії 1917 р.

Справді велика науково-дослідна та популяризаторська робота була проведена вченими інституту під час відзначення 300-річчя входження України до складу Росії. Численні праці О.М.Апанович, І.Д.Бойка, В.О.Голобуцького, В.А.Дядиченка, О.К.Касименка, О.С.Компан, О.П.Лоли, К.І.Стецюк, Ф.П.Шевченка та інших дослідників свідчили про всебічне вивчення подій 1648–1654 рр. Знаменною, без перебільшення, подією став і вихід у 1953 р. ґрунтовного три томного документального видання «Воссоединение Украины с Россией», підготовленого спільно з ученими Інституту історії АН СРСР, який вводив у науковий обіг значний масив документального матеріалу, в тому числі з архівосховищ Польщі, Румунії, Чехословаччини. Це був саме той випадок, коли історики, незважаючи на відчутний ідеологічний диктат, спричинений постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» та схваленими ЦК КПРС «Тезами про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)», повною мірою використали ювілей як привід і можливість глибокого дослідження історії рідного краю.

Крім колективних та індивідуальних монографій і збірників документів і матеріалів, в інституті у першій половині 1950-х рр. побачили світ 4 томи «Наукових записок» (тт.3–6; т.1 і 2 вийшли під титулатурою «Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР» у 1943 та 1946 рр.). У цих збірниках праць друкувалися різноманітні за тематикою розділи монографій, статті, повідомлення, огляди джерел та історичної літератури, документальні матеріали, рецензії на союзні й республіканські видання з історії, хронікально-інформативний матеріал, що належали перу як співробітників інституту, так і вченим із Москви, інших міст України.

Більш різноманітним ставало й наукове життя. Повоєнне десятиліття було відзначено великою кількістю проведених наукових сесій, конференцій, дискусій і нарад. Примітним явищем стали візити у першій половині 1950-х рр. закордонних істориків, передусім із «країн народної демократії» – Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Натомість і провідні співробітники інституту (В.О.Голобуцький, О.К.Касименко, В.І.Клоков, Ф.П.Шевченко та ін.) дістали можливість брати участь у закордонних міжнародних конференціях. Так, у 1955 р. на Х Міжнародному конгресі історичних наук у Римі інститут був репрезентований І.Д.Бойком. Почався обмін науковою продукцією, архівними матеріалами. Учасником і доповідачем на XI Міжнародному конгресі історичних наук у Стокгольмі 1960 р. був В.О.Голобуцький³⁵.

Участь у XII Міжнародному конгресі історичних наук у Відні (1965 р.) директора Інституту історії АН УРСР проф. К.К.Дубини прикметна його зустріччю у столиці Австрії під час форуму істориків з І.Лисяком-Рудницьким, який у своїй резонансній статті-репортажі несподівано високо оцінив свого випадкового співбесідника, побачивши у ньому не лише «досвідченого дискусанта»: *«Це людина з чималим практичним розумом та життєвим досвідом. Не було помітно в ньому ані заляканості й розгубленості, ані чванькуватості й грубіяництва, що творять звичайні атрибути радянських людей у контактах із зовнішнім світом. Подобалися мені його стриманість, невимушеність та легка нотка іронії, що бриніла в його словах – «панські» прикмети, що їх аж надто часто бракує українським інтелігентам. Було відчутно по ньому, що він належить до провідної верстви радянського суспільства і має відношення до сфери влади. Приємно було познайомитися з цим представником українського «червоного дворянства» [...]»³⁶...*

Переломним для науковців інституту став 1956 р. XX з'їзд КПРС із закладеним ним курсом на десталінізацію партії, держави і суспільства фактично зна-

менував собою початок другого періоду в історії установи, що завершився розпадом тоталітарної держави. Незважаючи на змінену назву, головним напрямом досліджень в Інституті історії АН УРСР залишалася, як і раніше, історія України. Намагання розвинути різні напрями всесвітньої історії наштовхувалося на небажання керівників АН СРСР позбутися традиційної монополії на цю галузь. Республіканські історичні установи, як вважали у Москві, мали досліджувати історію відповідних республік, та й то переважно в контексті «боротьби за встановлення радянської влади». Це фактично прирікало історичні дослідження в Україні на провінціалізм.

Упродовж 1956–1990 рр. Інститут історії АН УРСР значно зріс кількісно³⁷ – від 61 до 165 наукових співробітників, у тому числі кількість докторів наук збільшилася з 5 до 31 особи, а кандидатів наук – з 45 до 108. Колектив інституту в той час очолювали О.К.Касименко (до 1964 р.), К.К.Дубина (1964–1967); акад. АН УРСР А.Д.Скаба (1968–1973); чл.-кор. АН УРСР А.Г.Шевелєв (1973–1978); акад. АН УРСР Ю.Ю.Кондуфор (1978–1993).

Структура установи постійно змінювалася відповідно до завдань, які ставилися перед інститутом черговими постановами директивних органів, і лише частково такі трансформації диктувалися іманентними потребами самої історичної науки. У 1959 р. на базі відділу археографії створено відділ допоміжних історичних дисциплін. 1960 р. відділ історії радянського суспільства було розділено на два: історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни; соціалістичного і комуністичного будівництва. Наприкінці 1963 р. в інституті існували відділи: історії соціалістичного і комуністичного будівництва (зав. – П.П.Гудзенко); історії Жовтневої революції і громадянської війни (зав. – чл.-кор. АН УРСР М.І.Супруненко); досоціалістичних формацій (зав. – В.А.Дядиченко); нової і новітньої історії зарубіжних країн (зав. – В.І.Клоков); історіографії і джерелознавства (зав. – Ф.П.Шевченко); історії міст і сіл УРСР (зав. – О.А.Парасунько, відділ був створений для наукового і науково-методичного керівництва підготовкою багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР») та сектор історії техніки і природознавства (зав. – акад. АН УРСР Й.З.Штокало) у складі відділів історії техніки (зав. – Ю.О.Анісімов) та історії природознавства (зав. – Й.З.Штокало). У 1965 р. на основі великих відділів історії соціалістичного і комуністичного будівництва та нової і новітньої історії зарубіжних країн були сформовані відповідно відділи історії комуністичного будівництва (зав. – Г.М.Шевчук) та історії соціалістичного будівництва (зав. – П.П.Гудзенко); історії зарубіжних соціалістичних країн (зав. – І.М.Мельникова) та нової і новітньої історії (зав. – В.І.Клоков). У 1966 р. відділ історії досоціалістичних формацій, що виявився громіздким і важкокерованим, знову було розділено на відділи історії капіталізму (зав. – Ф.Є.Лось) та історії феодалізму (керівник – В.А.Дядиченко). У 1968 р. створено відділ зарубіжної історіографії (зав. – П.М.Калениченко, у 1969–1978 рр. – Р.Г.Симоненко); наступного року – відділ історії Великої Вітчизняної війни (зав. – В.І.Клоков); у 1972 р. – відділ історії дружби народів СРСР (зав. – чл.-кор. АН УРСР А.Г.Шевелєв; із листопада 1978 р. до червня 1994 р. – Р.Г.Симоненко; із квітня 1990 р. і до моменту ліквідації у червні 1994 р. підрозділ називався – відділ історії та теорії міжнародних відносин).

У 1973 р. постановою Президії АН УРСР затверджено нову структуру установи, підпорядковану підготовці багатотомної «Історії Української РСР»: 1) сектор історії України дожовтневого періоду з відділами – історії феодалізму, історії капіталізму, джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін; 2) сектор історії соціалістичного будівництва з відділами – історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, історії соціалістичного будівництва, історії Великої Вітчизняної війни; 3) сектор проблем розвинутого соціалістичного суспільства з відділами – історії комуністичного будівництва, історії

дружби народів СРСР, зарубіжної історіографії; 4) сектор історії країн соціалістичної співдружності з відділами – історії і міжнародних відносин соціалістичних країн, Ужгородським і Чернівецьким відділами інституту; 5) сектор нової й новітньої історії зарубіжних країн із відділами – нової й новітньої історії країн Європи й Америки, історії країн зарубіжного Сходу; 6) сектор історії науки і техніки з відділами – історії природознавства, історії техніки. Сектори у структурі установи були ліквідовані у 1978 р. (за винятком сектору історії природознавства і техніки).

У жовтні 1978 р. Інститут історії виступив донором при створенні Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, до якого відійшов сектор нової й новітньої історії зарубіжних країн, а також Ужгородський і Чернівецький відділи та було переведено (за їхньою згодою) фахівців із відділів нової та новітньої історії країн Європи й Америки, історії зарубіжного Сходу – 19 старших, 25 молодших наукових співробітників, із них 3 доктори та 22 кандидати наук. Очолив новостворену установу один із колишніх провідних учених Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР (акад. з 1982 р.) А.М.Шлепаков (1930–1996)³⁸.

У 1982 р. структуру інституту було приведено у відповідність до загальноакадемічної, що передбачала такі ланки: сектор – відділ – відділення. Проблемні групи з історії Київської Русі та історичної географії перетворено на сектори відділу джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін, а сектор історії природознавства і техніки – на відповідне відділення. На базі відділу історико-краєзнавчих досліджень у лютому 1983 р. створено відділення історико-краєзнавчих досліджень із двох відділів: наукового забезпечення томів «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР» та історичного краєзнавства.

У 1985 р. в інституті було 2 відділення, 14 відділів і 7 секторів: 1) відділ історії феодалізму (зав. – Г.Я.Сергієнко); 2) відділ історії капіталізму (зав. – В.Г.Сарбей); 3) відділ історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни (зав. – акад. АН УРСР Ю.Ю.Кондуфор) із секторами – історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, історії громадянської війни; 4) відділ історії соціалістичного будівництва (зав. – С.В.Кульчицький); 5) відділ історії Великої Вітчизняної війни (зав. – чл.-кор. АН УРСР В.І.Клоков); 6) відділ історії розвинутого соціалізму (зав. – А.В.Лихолат) із сектором історії культури; 7) відділ історії дружби народів СРСР (зав. – Р.Г.Симоненко); відділення історико-краєзнавчих досліджень (зав. – акад. АН УРСР П.Т.Тронько) у складі двох відділів – 8) наукового забезпечення томів Зводу пам'яток історії та культури; та 9) історичного краєзнавства; 10) відділ джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін (зав. – чл.-кор. АН УРСР Ф.П.Шевченко) із секторами – історичної географії та картографії, історії Київської Русі; 11) відділ зарубіжної історіографії та проблем ідеологічної боротьби (зав. – І.С.Хміль) із сектором проблем ідеологічної боротьби; 12) відділ історії соціалістичних країн і міжнародних зв'язків України (зав. – чл.-кор. АН УРСР І.М.Мельникова) із сектором історичних зв'язків України з зарубіжними країнами; відділення історії природознавства і техніки (зав. – акад. АН УРСР Й.З.Штокало) у складі двох відділів – 13) історії природознавства та 14) історії техніки (відділення припинило існування у 1986 р., співробітники були переведені до інших академічних інститутів).

Упродовж 1956–1990 рр. з року в рік зростала кількість колективних та індивідуальних монографій, збірників документів і матеріалів, підготовлених науковцями інституту. Тематика також поступово ставала дедалі більш різноплановою, хоча однозначно превалювали дослідження з історії радянського періоду – адже перед істориками стояло партійне завдання «кріпити зв'язок історичної науки з життям».

У другій половині 1950-х – у 1960-х рр. пріоритетним було вивчення історії трьох російських революцій, встановлення радянської влади в Україні, історії громадянської війни (Ю.М.Гамрецький, А.П.Гриценко, П.П.Гудзенко, Г.Д.Діденко, І.І.Компанієць, П.Н.Надінський, Є.М.Скляренко, О.Б.Слуцький, акад. АН УРСР М.І.Супруненко, Ж.П.Тимченко, Г.М.Шевчук), історії робітничого класу (Г.Д.Діденко, О.Б.Слуцький) та селянства (І.Х.Ганжа, М.А.Рубач, П.С.Загорський, П.К.Стоян, І.І.Слинько) у міжвоєнний період. Разом із тим виникали нові напрями історичних досліджень, зокрема, багато уваги вчені приділяли історії міжнародних відносин та міжнародної політики, діяльності УРСР на міжнародній арені (Ю.О.Боев, І.Ф.Євсєєв, В.С.Коваль, І.М.Кулинич, Р.Г.Симоненко, Д.М.Сташевський, І.Ф.Черніков), тривало вивчення історії Другої світової війни (П.М.Балковий, В.І.Клоков, П.М.Калениченко, К.М.Шамко), з'явилися праці з історії зарубіжних країн (В.О.Горбик, В.Н.Гулевич, Л.О.Лещенко, І.М.Мельникова, С.М.Пархомчук, І.А.Петерс, П.С.Сохань), української еміграції (А.М.Шлепаков), історіографії та допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін (Я.І.Дзира, М.Ф.Дмитрієнко, М.Ф.Котляр, А.Л.Перковський, Л.К.Полухін, А.В.Санцевич, В.Г.Сарбей).

Продовжувались і вже традиційні дослідження з історії України періоду капіталізму та феодалізму, зокрема з історії селянства і селянських рухів (І.Д.Бойко, Г.Я.Сергієнко, К.І.Стецюк, Ф.П.Шевченко), українського козацтва (О.М.Апанович, В.О.Голобуцький), соціально-економічного розвитку різних районів України у середньовіччі (І.О.Гуржій, В.А.Дядиченко, О.С.Компан, І.С.Слабєєв), дореформеного та пореформеного села (А.З.Барабой, І.О.Гуржій, М.Н.Лещенко), робітничого класу XIX – початку XX ст. (В.І.Кізченко, Ю.П.Лавров, Ф.Є.Лось, О.І.Лугова, О.А.Парасунько, Й.Т.Щербина). У 1960-х рр. учені повертаються до вивчення доби Київської Русі (М.Ю.Брайчевський, І.М.Гапусенко, І.М.Шекера), більше уваги приділяють історії культури та «кадрам інтелігенції» (С.К.Гутянський, В.І.Кізченко, Ю.О.Курносів, І.М.Шевчук). Відповіддю на рішення ЦК КПРС побудувати комунізм за 20 років (до 1980 р.) стали цікаві хронологічні довідники «Літопис комуністичного будівництва», перші випуски яких побачили світ у 1962 та 1964 рр. (незважаючи на певний скептицизм упорядників щодо швидкої побудови комунізму, «Літопис» був поновлений у 1977 р. і до 1987 р. побачило світ ще 4 випуски)³⁹.

Завершення періоду недовгої «відлиги» в суспільстві боляче вдарило по інституту. 1968 р. – у розпал спричиненої подіями у Чехословаччині кампанії переслідування шістдесятників і загального придушення інакомисляччя – «не пройшов» чергової атестації, а відтак був звільнений з установи непересічний знавець давньої історії слов'янських народів, зокрема доби Київської Русі, автор відомої праці «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» (1966) М.Ю.Брайчевський (1924–2001). Підданий жорсткому ідеологічному тиску, того ж року залишив Інститут історії АН УРСР «за власним бажанням» і старший науковий співробітник І.Х.Ганжа (1923–2002), який відтоді викладав у київських вузах. У 1972 р. «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами» (формально – внаслідок бюджетного скорочення «неперспективної тематики») були звільнені доктор історичних наук О.С.Компан (1916–1986), кандидат історичних наук О.М.Апанович (1919–2000) та кандидат філологічних наук Я.І.Дзира (двоє останніх були поновлені в інституті 1995 р.). У червні 1972 р. був звільнений із роботи (забалотований під час проходження конкурсу) в.о. старшого наукового співробітника відділу історіографії і джерелознавства інституту В.С.Кук, колишній Головний командир УПА.

Знову почалося полювання на «українських буржуазних націоналістів», з'явилася низка праць із викриттям і тавруванням різноманітних «буржуазних

теорій», тематика «боротьба з фальсифікаціями» вважалася перспективною й усіяло заохочувалася владними структурами.

У 1970–1980-х рр. історики зосереджуються на дослідженні Київської та Галицько-Волинської Русі, історії Великого князівства Литовського (О.Б.Головко, М.Ф.Котляр, В.М.Ричка, Ф.М.Шабульдо); визвольної війни середини XVII ст. (В.А.Смолий); суспільно-політичних рухів XIX ст. (В.Й.Борисенко, А.К.Волощенко, Г.Я.Сергієнко); класової боротьби в місті та селі у другій половині XIX – на початку XX ст. (М.Н.Лещенко, Ф.Є.Лось); історії революційних подій 1917–1920 рр. (акад. АН УРСР М.І.Супруненко, Ю.М.Гамрецький, А.П.Гриценко, О.П.Реєнт, Ю.І.Терещенко, Ж.П.Тимченко, І.В.Хміль, О.І.Щусь); індустріалізації, колективізації та культурних перетворень (С.В.Кульчицький, П.П.Гудзенко, В.М.Даниленко, В.М.Кривоніс, Є.П.Шаталіна); Другої світової війни (Л.Є.Кизя, чл.-кор. АН УРСР В.І.Клоков, М.В.Коваль, В.І.Кучер, Н.М.Руденко, акад. АН УРСР П.Т.Трощко); повоєнного зростання кадрів інтелігенції та науково-технічного прогресу (Ю.О.Курносів, М.Р.Плющ, О.М.Веселова, Л.А.Шевченко); суспільно-політичного життя аграрного сектору УРСР 1950–1980-х рр. (П.П.Панченко); історії робітництва УРСР (А.А.Кондрацький); з'являються і перші гендерні дослідження (про «жінок-трудівниць») (Л.Д.Вітрук).

Багато уваги історики звертали на спеціальні історичні дисципліни (М.Ф.Котляр, В.В.Панашенко, В.В.Румянцева, О.Ф.Сидоренко), історіографію (Н.В.Комаренко, Ю.А.Пінчук, А.В.Санцевич, В.Г.Сарбей) та джерелознавство (О.В.Молодчиков, А.В.Санцевич, В.П.Сидоренко, Є.П.Шаталіна); історію країн соціалістичної співдружності та їх зв'язки з Україною (С.В.Віднянський, П.М.Калениченко, І.М.Кулинич, чл.-кор. АН УРСР І.М.Мельникова, В.В.Павленко, В.У.Павелко, І.А.Петерс, В.Ф.Репрінцев, чл.-кор. АН УРСР П.С.Сохань). Продовжувалися сходознавчі студії (Ю.М.Мацейко, С.М.Пархомчук, І.Ф.Черніков), вчені спеціалізувалися в галузі нової та новітньої історії окремих країн (В.О.Горбик, В.Н.Гулевич, Л.О.Лещенко, М.М.Фролкін, І.М.Хворостяний), історії техніки та природознавства (В.С.Сологуб, Е.Г.Циганкова та ін.); постійно велися краєзнавчі дослідження.

Однак головні зусилля співробітників інституту були зосереджені передусім на підготовці великих колективних праць. Серед них варто згадати двотомник «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (1967 р.; Державна премія УРСР, 1969 р.); доопрацьоване видання двотомника «Історія Української РСР»; двотомники – «Історія робітничого класу Української РСР» та «Історія селянства Української РСР» (усі – 1967 р.); тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (1967–1969 рр.; Державна премія УРСР, 1970 р.), шеститомник, присвячений історичним зв'язкам українського народу з білоруським, молдавським та російським народами (1978–1982 рр.; Державна премія УРСР, 1984 р.); «Історія Києва: В 3-х т., 4-х кн.» (1982–1986 рр.). Співробітники інституту брали участь у написанні історичних статей до першого та другого видання «Української Радянської Енциклопедії» (1959–1965 рр., 17 т.; 1977–1985 рр., 12 т.), підготовці «Радянської енциклопедії історії України» (4 т.) (1969–1972 рр.). Велетенську науково-методичну й науково-організаційну роботу здійснив структурний підрозділ установи – спеціалізований відділ історії міст і сіл УРСР із координації зусиль понад 100-тисячного авторського колективу грандіозного республіканського проекту – 26-томного видання «Історії міст і сіл Української РСР» (1967–1974), що створювалася на громадських засадах і не мала аналогів у тогочасному СРСР⁴⁰.

Важливою подією у 1962 р. стало видання підручника з історії України для учнів 7–10 класів середніх шкіл, підготовленого В.А.Дядиченком та Ф.Є.Лосем у співавторстві з доцентом Київського державного університету В.Є.Спицьким.

Незважаючи на те, що історія України в школах вивчалася у рамках історії СРСР, це був перший і єдиний (у 1968 р. він був розділений на дві частини – для 7–8-го та 9–10-го класів) у радянські часи шкільний підручник з української історії.

Та найголовнішим творчим здобутком вчених інституту історії цього часу була багатотомна «Історія Української РСР», надрукована у 1977–1979 рр. у 8-ми томах 10-ти книгах, а потім у 1981–1985 рр. у десяти книгах російською мовою⁴¹. Ця праця, розпочата ще наприкінці 1960-х рр., фактично увібрала у себе усі здобутки та всі вади історичної науки радянської доби, однак маємо констатувати, що й досі немає подібних альтернативних досліджень узагальнюючого характеру.

Другий період у житті інституту характеризується і зростанням періодичних друкованих видань. Уже на середину 1950-х рр. накопичений досвід публікації «Наукових записок» установи підказав доцільність їхньої заміни тематичними збірниками. Цьому сприяли зрослий науковий рівень підрозділів інституту, здатних силами одного відділу підготувати окремих том. У 1955–1960 рр. вийшло друком шість тематичних наукових збірників, приурочених до певних ювілейних дат: «Революція 1905–1907 рр. на Україні» (1955), «Історичні зв'язки слов'янських народів» (1956), «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917–1920 рр.)» (1957), «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні» (1957) та ін. Після 1960 р. «Наукові записки» припинили виходити, натомість друкувалися збірники статей та тематичні колективні монографії.

Справжнім проривом стала поява у 1957 р. давноочікуваного «Українського історичного журналу» – друкованого органу Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ. Головними редакторами «УІЖ», який швидко завоював популярність у республіці, були чл.-кор. АН УРСР Ф.П.Шевченко (1957–1967, 1967–1972), К.К.Дубина (1967), П.М.Калениченко (1972–1979), акад. АН УРСР Ю.Ю.Кондуфор (1979–1988), М.В.Коваль (1988–1995). Із 1995 р. часопис очолює акад. НАН України В.А.Смолій.

До 1990-х рр. «Український історичний журнал» переважно був виданням із пріоритетом так званих історико-партійних тем, котрі порушували чи тлумачили одну й ту ж саму (незалежно від назви) нав'язливу проблему «партія у боротьбі за...» чи «партія у боротьбі проти...». Практично згорнутими, попри окремі «прориви», були публікації з часів до 1917 р., а те, що все ж потрапляло на шпальти часопису, переважно ілюструвало «класову боротьбу трудящих України проти гнобителів/іноземних (неросійських) поневолювачів» або ж таврувало «український буржуазний націоналізм» та інші «ізми». Фактично часопис – разом із вітчизняною історичною наукою – перебував на узбіччі світового історіографічного процесу.

Переломним для журналу став 1990 р., коли від студювання (і фільтрування) його версток відмовився ще існуючий Головліт. Відтоді з'явилися нові рубрики й свіжа тематика. По-новому зазвучав традиційний розділ журналу «Документи та матеріали», з'явилися такі розділи й рубрики, як «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії», «По сторінках дожовтневої періодики», «Портрети істориків минулого», «Питання вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях» тощо. Належне місце відтоді посіла на шпальтах часопису медієвістика. У сучасних умовах «Український історичний журнал» є провідним органом вітчизняної історіографії, а його редколегія прагне, аби кожний номер був не лише наповнений новим змістом, оригінальними думками й проблематикою, а й – що не менш важливо – статті й матеріали мали під собою ґрунтовну джерельну базу, залучали широке коло давньої і сучасної вітчизняної та зарубіжної історичної літератури⁴².

У другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. інститут збагатився кількома щорічними збірниками. Разом із Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР інститут у 1964–1972 рр. видав 7 випусків збірника «Історичні джерела та їх використання». У 1968–1973 рр. виходили засновані з ініціативи Ф.П.Шевченка «Історіографічні дослідження в Українській РСР». Із п'ятого випуску (1972) була впроваджена практика вилучення статей (Ф.П.Шевченка, О.М.Апанович, Я.І.Дзири), а наклад шостого випуску був майже повністю знищений за вказівкою вищого партійного керівництва УРСР. У 1971–1972 рр. побачили світ два випуски «Українського історико-географічного збірника». У зв'язку із загостренням ідеологічної боротьби в республіці ці україномовні видання були закриті.

Певною компенсацією у 1975 р. стало заснування двох щорічних видань «Історичні дослідження. Вітчизняна історія» та «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн», які характеризували основні напрями досліджень в інституті й виходили до 1989 р.

Академічний історичний інститут сприймався не лише як суто науково-дослідна установа історичного профілю республіканського масштабу, а і як провідний ідеологічний центр, що зумовлювало відповідну й перманентну (переважно – набридливу) увагу до нього з боку партійних органів. Це знайшло відображення у призначенні директорів інституту, які мали неабиякий досвід саме партійної роботи, хоча й були істориками за освітою, великій кількості постанов та нарад «з приводу» діяльності інституту, пильній увазі до праць його співробітників. Партійність історика цінувалася найбільше, навіть у річних звітах установи у 1960-х рр. окремим розділом йшла інформація про кількість партійних зборів та їхню тематику.

У 1950–1980-х рр. надзвичайно високою була лекторсько-популяризаторська і пропагандистська діяльність учених. Співробітники інституту об'їздили мало не всю Україну, відбувалися навіть такі заходи, як лижні агітаційні походи у Карпатах, лекції на БАМі. Багато часу науковці віддавали партійній та «суспільно-корисній праці» (у тогочасному розумінні): частими були поїздки до «підшефних» колгоспів на збирання врожаю з одночасним читанням лекцій.

Новий період в історії інституту розпочався наприкінці 1980-х рр. Позитивні зрушення у суспільно-політичній сфері, викликані горбачовською «перебудовою» і «гласністю», а невдовзі й відновлення державної незалежності України кардинально змінили ідеологічний клімат та загальну атмосферу, в якій розвивалося усе вітчизняне суспільствознавство. Відтак і науковці-історики одержали реальні можливості повно, об'єктивно й неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Відійшли в минуле так звані принципи класовості та партійності, котрі на догоду ідеологічним догматам десятки років насаджувалися у національній історіографії й суворе додержання котрих вважалося «священним обов'язком» кожного науковця-історика. Свобода творчості, розсекречення архівів, попри перманентні гострі економічні проблеми, спричинили вибух творчої активності учених інституту. Це, своєю чергою, дало можливість установі поступово інтегруватися в європейський та світовий історіографічний процес. Активізувала цю трансформацію й здобута наприкінці 1980-х рр. можливість вільного пересування, обміну думками та виданнями із закордонними колегами, зокрема із провідними українознавчими осередками зарубіжжя.

Відповідаючи на виклики часу, відповідних змін зазнала й тематика наукового пошуку. 1989 р., згідно з розпорядженням Президії АН УРСР щодо перегляду планів науково-дослідних робіт із врахуванням нагальних потреб докорінної перебудови історичної науки, новітніх досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії, а також у зв'язку з потребою скорегування наукових пріоритетів

інституту було достроково припинено виконання 3-х тем науково-дослідних робіт: 1) «Зближення країн соціалізму – закономірність історичного розвитку»; 2) «Буржуазні концепції історії УРСР у політиці та ідеології імперіалізму»; 3) «Проблеми методології й методики критики буржуазної історіографії історії Української РСР». Натомість уже наступного, 1990 р., в установі розпочалося дослідження таких піонерських для вітчизняної історіографії тем, як: «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років у контексті розробки проблем регіональної історії: На матеріалах України» (науковий керівник Ю.З.Данилюк /1958–2005/); «Ради, Центральна Рада, Директорія: Порівняльний аналіз, цілі, методи, лідери протиборствуючих сторін (1917–1920 рр.)» (керівник – акад. НАН України Ю.Ю.Кондуфор); «Становлення та еволюція Української держави (до кінця XVIII ст.)» (науковий керівник В.А.Смолій). Суттєві корективи були внесені і до планів роботи інших відділів інституту.

У червні 1990 р. ЦК Компартії України розглянув питання про постанови ЦК КП(б)У кінця 1940-х – початку 1950-х рр. із питань розвитку української літератури, мистецтва, історичної науки. Усі вони були відмінені «як політично помилкові». Серед них і постанова від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Тим же червневим рішенням ЦК КПУ підтримав «ініціативу Інституту історії АН УРСР по підготовці нарисів історії України з найдавніших часів до наших днів із залученням для цього кращих наукових сил республіки, широким використанням творчої спадщини всіх поколінь українських істориків»⁴³.

21 листопада 1990 р. рішенням академічного керівництва установи була повернута первісна назва – Інститут історії України. У постанові Президії АН УРСР це обґрунтовувалося таким чином: «Сьогодні, в умовах духовного оновлення суспільства, завдання поглибленого вивчення історичного минулого українського народу набувають особливого значення. Вони вимагають як ґрунтовного перегляду всієї дослідницької тематики, так і приведення у відповідність до неї самої назви Інституту історії АН УРСР». Відтак, із врахуванням клопотання колективу установи, ухвалювалося: «1. Перейменувати Інститут історії АН УРСР на Інститут історії України АН УРСР; 2. Протокольне рішення Президії АН УРСР від 13.03.53 «Про внесення змін у найменування Інституту історії України АН УРСР» вважати таким, що втратило чинність».

І якщо ідеологічно-цензурні обмеження канули в Лету, то натомість на перший план вийшли проблеми теоретико-методологічного забезпечення, інструментарію історичної науки, питання осмислення й використання сучасного досвіду світової історіософії та історіографії. Із відомих причин, майже рівноцінними з ними за своєю гостротою виявилися й проблеми фінансового забезпечення дослідницького пошуку...

У березні 1991 р. на засіданні вченої ради Інституту історії України було затверджено нову структуру, в основу якої замість формаційно-класового підходу були покладені хронологічні принципи. Тоді фактично оформилася сучасна структурна організація установи.

На базі інституту упродовж 1990-х рр. відбулися десятки представницьких міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференцій, серед яких: «500-річчя українського козацтва», «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні: 20–80-ті роки», «Б.Хмельницький і його доба: До 400-річчя від дня народження великого гетьмана», «Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи», «Україна у Другій світовій війні», «Незалежність України: історичні витоки та перспективи», «Центральна Рада і український державотворчий процес: До 80-річчя створення Центральної Ради», «Голод 1946–1947 рр. в

Україні: причини і наслідки» та ін. Із 1991 р. регулярно відбувалися Всеукраїнські історичні читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», які інститут проводив спільно з Черкаським державним університетом⁴⁴.

Археографічна робота традиційно була одним із потужних і головних напрямів наукової діяльності установи з моменту її організації 1936 р. і до сьогодні. 1969 р. на базі Інституту історії було створено Археографічну комісію АН УРСР на чолі з акад. А.Д.Скабою як міжвідомчий координаційний центр у справі видання документальних джерел. Вона об'єднувала представників академічних, архівних установ, університетів республіки. До складу Бюро Археографічної комісії входили К.Г.Гуслистий, Ф.П.Шевченко, А.Г.Шевелєв, В.І.Стрельський, О.Г.Мітюков. 1972 р. Комісія розробила перспективний видавничий план, що включав понад 40 томів документальних публікацій; до друку були підготовлені два випуски щорічника «Археографія України». Однак Археографічна комісія так фактично й не опублікувала жодного із запланованих видань, невдовзі припинивши своє існування. Зазнали невдачі й спроби керівництва Інституту історії АН УРСР (1970–1971 рр.) отримати владну згоду на підготовку пропагандистського збірника «Злочини УПА проти людяності», адресованого насамперед зарубіжному читачеві, й отримати таким чином доступ до закритих архівів КДБ УРСР.

Археографічна комісія АН УРСР була відновлена постановою Президії АН УРСР від 5 жовтня 1987 р. Очолив її заступник директора Інституту історії чл.-кор. АН УРСР П.С.Сохань. У 1990–1991 рр. Комісія переросла в Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського.

У другій половині 1980-х – першій половині 1990-х рр. Інститутом історії України у співпраці з центральними державними архівами було опубліковано низку цінних із наукового погляду збірників документів і матеріалів, які стали надбанням вітчизняної історіографії⁴⁵.

Завдяки принциповій і звично толерантній позиції директора Інституту акад. Ю.Ю.Кондуфора в установі була створена обстановка ідеологічного плюралізму, хоча особисто він залишався прибічником традиційної для колишньої радянської історіографії методології. Науковці інституту, які усвідомлювали можливість і необхідність докорінної ревізії історичного процесу, дістали можливість продуктивно працювати. Було започатковано вивчення принципово нових для української історичної науки тем, зокрема дослідження голодоморів в Україні, політичних репресій 1930-х – початку 1950-х рр., діяльності Української Центральної Ради та Директорії, становлення та еволюції Української держави (до кінця XVIII ст.).

У грудні 1993 р. акад. Ю.Ю.Кондуфор за власним бажанням залишив посаду директора інституту і став радником дирекції. Натомість директором був обраний чл.-кор. НАН України (з 1995 р. – акад.) В.А.Смолій, який розпочав свій шлях в інституті аспірантом.

Відмова від прикметної для радянських часів офіційної історії, яка виявилася наскрізь фальсифікованою, створила умови для ґрунтовного перегляду історичного процесу. Ішлося не про «переписування» історії відповідно до чергових партійних постанов, а про нове дослідження і написання історії України. Ідеологічний плюралізм в Інституті історії України продовжує існувати й тепер. Він захищений Конституцією України, ніхто не цікавиться, які ідеологічні цінності більше до вподоби науковцям – комуністичні, національні, ліберальні чи навіть монархічні. Критерій оцінки наукової роботи один – сприяння державотворчому процесу, прагнення до ліквідації політичних нашарувань на картині історичного минулого, оволодіння арсеналом сучасних методів історичного дослідження, вписування вітчизняної історії в контекст всесвітньої.

Після відновлення державної незалежності України Інститут історії України НАН України одержав низку важливих наукових результатів, зокрема: проаналізовано роль і місце України у загальноєвропейському та світовому історичному контексті упродовж останнього тисячоліття національної історії (М.М.Варварцев, С.В.Віднянський, акад. НАН України В.А.Смолій та ін.); досліджено феномен українського козацтва (О.І.Гуржій, П.М.Сас, акад. НАН України В.А.Смолій, В.В.Станіславський, Т.В.Чухліб, В.О.Щербак та ін.); вивчено генезу та еволюцію української державної ідеї, практичну реалізацію якої простежено на прикладі Національної революції 1648–1676 рр., доби Української революції 1917–1921 рр. та сучасного державотворення (В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський, С.В.Кульчицький, чл.-кор. НАН України О.П.Реєнт, акад. НАН України В.А.Смолій, В.С.Степанков).

Серед вагомих досягнень інституту останніх років – колективні монографії «Нариси з історії українського національного руху» (1994), «Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)» (у 3-х кн.; 1994), «Історія України: нове бачення» (у 2-х т.; 1995–1996); збірники документів «Чорнобиль: проблеми здоров'я населення: У 2 ч.» (1995) та «Чорнобильська трагедія» (1996); двотомний збірник документів «Українська Центральна Рада» (1996–1997); збірник документів і матеріалів «Операція «Френтік»: З історії бойової співдружності Військово-Повітряних Сил СРСР і США, цивільного населення України в роки Другої світової війни» (1998), двотомник «Все про Україну» (1998); колективна монографія «Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)» (ч.1–3; 1999); «Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти» (2000); «Нариси з історії дипломатії України» (2001); «Київ: Енциклопедичне видання» (2001); «Україна: Утвердження незалежної держави (1991–2001)» (2001); «Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання» (2001); документальний збірник «Український національно-визвольний рух, березень – листопад 1917 р.» (2003); «Українська культура другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст.» (3-й том п'яти томника «Історія української культури»; 2003 р.); «Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т.» (2004); збірник документів та матеріалів «Кримські татари: Шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух очима радянських спецслужб (друга половина 1940-х – початок 1990-х рр.)» (ч.1–2, 2004 р.); «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник» (2005); «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали: У 2-х т.» (т.1–2; 2006); «Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т.» (т.1; 2006); «Історія українського селянства: Нариси в 2-х т.» (2006) та ін.

Суттєві здобутки установи у дослідженні новітньої історії України, насамперед у вивченні історії Української революції 1917–1921 рр. (О.Д.Бойко, В.Ф.Верстюк, В.М.Волковинський, А.П.Гриценко, чл.-кор. НАН України О.П.Реєнт, Т.С.Осташко, І.В.Хміль, О.Й.Щусь та ін.); становлення та функціонування тоталітарної держави, репресій у республіці 1920-х – 1950-х рр. (С.І.Білокінь, чл.-кор. НАН України В.М.Даниленко, Ю.З.Данилюк, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький, Ю.О.Курносів, О.С.Рубльов, акад. НАН України П.Т.Тронько та ін.), дисидентського руху 1960–1980-х років в Україні (О.Г.Бажан, С.І.Білокінь, Ю.З.Данилюк, Г.В.Касьянов, Ю.О.Курносів та ін.). Цим питанням, зокрема, присвячені колективні праці «Репресоване краєзнавство: 20–30-ті рр.» (1991), «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси» (2002); видання «Пам'ять Биківні: Документи та матеріали» (2000); збірник статей «Зневажена Клію» (2005) та ін. Інститут історії України є співзасновником науково-документального журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» (видається з 1994 р.).

Ґрунтовно досліджені ученими-істориками голод 1921–1923 рр., голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. в Україні, висвітленню яких присвячено монографії, збірники документів і матеріалів, підготовлені спільно з працівниками центральних архівів України – «Голод 1921–1923 рр. в Україні» (1993), «Колективізація і голод на Україні, 1929–1933» (1992; 1993), «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки» (2003) та ін. (В.Ю.Васильєв, О.М.Веселова, С.В.Кульчицький, В.І.Марочко, О.М.Мовчан, Р.Я.Пиріг та ін.).

Активно розробляється в інституті історія Другої світової війни, в тому числі внесок України й українців у перемогу, історія Української повстанської армії (УПА) (зб. документів «Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб» /2003/; монографія «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси» /2005/ та ін.), польсько-українське протистояння на Волині 1943–1944 рр. (О.В.Буцько, Т.В.Вронська, М.В.Жоваль, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко) та ін. Вчені Інституту велику увагу надають підготовці підручників для учнів середніх шкіл і вищих навчальних закладів (С.В.Віднянський, чл.-кор. НАН України В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, чл.-кор. НАН України О.П.Реєнт, В.М.Ричка, О.С.Рубльов, акад. НАН України В.А.Смолій та ін.).

Важливі результати одержано у розробці спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін: опубліковані праці «Нагороди України: історія, факти, документи» (у 3-х т.; 1996 р.) та «Гроші в Україні: факти і матеріали» (1998) (Державна премія України в галузі науки і техніки, 1999 р.) (М.Ф.Дмитрієнко, В.Й.Бузало, Ю.К.Савчук та ін.).

Нові підходи до висвітлення історії України синтезовані у 15-томному виданні «Україна крізь віки» (1998–2000) (Державна премія України в галузі науки і техніки, 2001 р.) (керівник проекту – акад. В.А.Смолій; лауреати – акад. В.А.Смолій, чл.-кор. НАН України О.П.Реєнт, чл.-кор. НАН України М.Ф.Котляр, С.В.Кульчицький, чл.-кор. НАН України В.М.Даниленко, О.В.Русина, О.П.Толочко, чл.-кор. НАН України В.Д.Баран, В.С.Степанков та В.П.Троцинський)⁴⁶.

На початок 2006 р. в інституті діяли: 1) відділ історії України середніх віків і раннього нового часу (зав. – акад. В.А.Смолій) з центрами – вивчення історії Київської Русі (керівник – О.П.Толочко) та вивчення проблем соціальної історії (керівник – В.М.Горобець); 2) відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст. (зав. – чл.-кор. НАН України О.П.Реєнт); 3) відділ історії Української революції 1917–1921 рр. (зав. – проф. В.Ф.Верстюк); 4) відділ історії України 20–30-х років ХХ ст. (зав. – проф. С.В.Кульчицький) з центрами дослідження геноциду українського народу (керівник – проф. В.І.Марочко) та тюркологічним (керівник – О.І.Галенко); 5) відділ історії України періоду Другої світової війни (зав. – проф. О.Є.Лисенко); 6) відділ історії України другої половини ХХ ст. (зав. – чл.-кор. НАН України В.М.Даниленко); 7) відділ новітньої історії і політики (зав. – проф. Г.В.Касьянов); 8) відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин (зав. – проф. С.В.Віднянський); 9) відділ української історіографії (зав. – проф. Ю.А.Пінчук); 10) відділ спеціальних історичних дисциплін (зав. – проф. М.Ф.Дмитрієнко); 11) відділ історико-краєзнавчих досліджень (зав. – проф. В.О.Горбик); 12) відділ регіональних проблем історії України (зав. – акад. НАН України П.Т.Трощинський); 13) кабінет українсько-грецьких відносин (керівник – Н.О.Терентьєва); 14) комп'ютерно-видавничий відділ (зав. – Г.О.Аплевич); 15) науково-інформаційний відділ (зав. – Л.Я.Муха).

Потреби науково-дослідної роботи й зокрема вимоги оптимізації керівництва підрозділами установи спричинили певні зміни у структурі: з 1 липня 2006 р. відділ історико-краєзнавчих досліджень увійшов як Центр історико-краєзнавчих досліджень до складу відділу історії України другої половини ХХ ст.; з 15 липня функціонує об'єднаний відділ української історіографії та спеціаль-

них історичних дисциплін (керівник – проф. О.А.Удод). Із 2 жовтня 2006 р. кабінет українсько-грецьких відносин перетворений на Центр українсько-грецьких відносин при відділі історії України XIX – початку XX ст.

У складі Інституту історії України працює науковий архів (зав. – Л.Ф.Шепель), який веде свій відлік із відділу рукописів, створеного у 1954 р. Наукова бібліотека установи (у складі науково-інформаційного відділу) налічує понад 130 тис. томів, серед яких майже 22 тис. зарубіжних видань.

У науковому колективі інституту нині плідно працюють 144 наукових співробітники, в тому числі 33 доктори та 89 кандидатів наук; 2 академіки та 4 члени-кореспонденти НАН України. Вагомий внесок у розробку фундаментальних проблем історії України новітньої доби зробив упродовж останнього десятиріччя акад. НАН України В.М.Литвин (формально не є співробітником інституту), під керівництвом або за активною участю якого виконано низку масштабних наукових проєктів – «Нариси з історії дипломатії України» (2001), «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси» (2002), «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки» (2003) та ін.⁴⁷

Чимало учених установи відзначені Державними преміями України в галузі науки і техніки, урядовими нагородами, удостоєні почесних звань, а О.М.Апанович та С.І.Білокінь за свої дослідження стали лауреатами Національної премії України імені Тараса Шевченка.

Основними напрямками діяльності Інституту історії України НАН України на сучасному етапі є: вітчизняна історія з часів Київської Русі до сьогодення; Україна в контексті європейської та світової історії; регіональна історія України; історичне краєзнавство; дослідження національної історіографії та публікація археографічної спадщини; спеціальні історичні дисципліни; підготовка багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»; виконання Національної програми «Реабілітовані історією»⁴⁸. Масштабною роботою, в якій бере участь практично весь колектив інституту, є підготовка багатотомної (у 8-ми т.) «Енциклопедії історії України» (тт. 1–3, 2003–2005 рр.).

Виразним і досить потужним напрямом діяльності установи останніх двох десятиліть є вивчення, власне, історії Інституту історії України НАН України, початок якій поклала виконана ще у звичному річчї радянської історіографії до 50-річчя установи монографія А.В.Санцевича та Н.В.Комаренко, що у ній «складний шлях розвитку історичної науки» у республіці подавався крізь призму «пошуків і досягнень колективу Інституту історії АН УРСР» упродовж півстоліття⁴⁹. Уже за часів відновленої державної незалежності України А.В.Санцевич (1924–1996) встиг підготувати нову версію історії установи, в якій переглянув чимало застарілих і хибних положень попереднього видання⁵⁰. Відзначення 60-річчя Інституту 1996 р. дало потужний імпульс публікації не лише першого збірника документів і матеріалів з історії його першого двадцятиріччя (1936–1956), а й ініціювало появу низки статей, довідників, документальних збірників, присвячених цій же тематиці⁵¹. 70-річчя колишнього заступника директора Інституту історії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР І.О.Гуржія (1915–1971) започаткувало в установі відродження давньої цивілізованої традиції – добрим словом згадувати (переважно з нагоди ювілейних дат) Тих, Хто Відійшов, й нині активно працюючих колег – маститих істориків, лідерів наукових шкіл, присвячуючи їм збірники наукових праць⁵². Ледь не кожне таке видання подає цінний історико-біографічний та мемуарний матеріал про ювілярів і водночас – історію Інституту історії України. Збірники суттєво доповнюють поодинокі монографічні дослідження, присвячені окремим визначним постатям – колишнім чільним співробітникам установи⁵³.

Технологічна революція, що відбулася в інституті за останні роки, та наявність досить міцної поліграфічної дільниці, що забезпечує оперативну публіка-

цію всього поточного творчого доробку, пришвидшили появу значної кількості індивідуальних та колективних монографій, збірників документів і матеріалів: у 1985–2005 рр. побачили світ 58 колективних і 294 індивідуальні монографії, всього ж було понад 10 тисяч публікацій (загалом упродовж 1936–2005 рр. співробітниками інституту опубліковано майже 19 тис. друкованих праць, у тому числі 200 колективних та 640 індивідуальних монографій)⁵⁴. З'явилося чимало періодичних і неперіодичних інститутських видань. Зокрема, відділами установи публікуються тематичні збірники наукових праць: «Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки» (вип.1–2; з 2005 р.); «Історіографічні дослідження в Україні» (відновлений у 1998 р.; вип.1–16); «Історія України: Маловідомі імена, події, факти» (вип.1–32; з 1996 р.); «Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки» (вип.1–15; з 1991 р.); «Проблеми вивчення історії Української революції» (вип.1–2; з 2002 р.); «Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки» (вип.1–14; з 1991 р.); «Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст.» (вип.1–11; з 2002 р.); «Соціум: Альманах соціальної історії» (вип.1–5; з 2002 р.); «Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики» (вип.1–12; з 1997 р.); «Сторінки воєнної історії України» (вип.1–10; з 1997 р.); «Україна в Центрально-Східній Європі» (вип.1–5; з 2000 р.); «Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика» (вип.1–8; з 1993 р.); «Український історичний збірник» (вип.1–8; з 1997 р.); «Rutheni-sa» (вип.1–4; з 2002 р.).

Усе більшу частку у науковій продукції інституту займають публікації у зарубіжних виданнях. Це не випадково. Адже з набуттям незалежності Україна здобула право на власну історію. Якщо раніше зарубіжні вчені друкували книги з історії Радянського Союзу, в яких історія України цілком розчинялася і безслідно зникала, то тепер час від часу в різних країнах світу з'являються книги з історії України. Людство хоче знати минуле країни, яка за територією займає перше місце в Європі (за винятком обох євразійських держав – Росії і Туреччини), що її історія сягає раннього середньовіччя. Тому наші спеціалісти з історії України – бажані гості на багатьох наукових конференціях в Європі й Америці. Знаючи їх по публікаціях, зарубіжні вчені бажають познайомитися з ними особисто. Відтак з початку 1990-х рр. набуло регулярного характеру стажування учених Інституту історії України у закордонних наукових центрах, їхня участь у престижних міжнародних наукових конференціях, публікації у закордонних виданнях. Своєю чергою, бажаними гостями в установі є наші закордонні колеги із Центрально-Східної та Західної Європи й Америки, а також країн колишнього СРСР.

Інститут співробітничав з вітчизняними та зарубіжними установами спорідненого профілю, співпрацює з Міністерством освіти і науки України у підготовці навчальних посібників, хрестоматій; з Державним комітетом архівів України, Державним комітетом України у справах національностей та міграції, Урядовою комісією з вивчення діяльності ОУН–УПА, іншими міністерствами і відомствами України; проводить наукові конференції, літні школи для молодих учених. При інституті діє аспірантура та докторантура (держзамовлення та контракт), Спецрада із захисту докторських дисертацій.

¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.409. – Арк.42.

² Історія Національної академії наук України (1934–1937): Документи і матеріали. – К., 2003. – С.226–227, 446, 448.

³ Див., напр.: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 199 с.; *Юркова О.В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – 433 с. та ін.

⁴ [Грушевський М.С.] Проект Українського історичного інституту // НА ПУ НАНУ. – Оп.3. – Спр.170. – №2. – Арк.1.

- ⁵ Там само. – Арк.1 зв.
- ⁶ Там само. – Арк.2.
- ⁷ Там само.
- ⁸ *Коваль М.В., Рубльов О.С.* Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Укр. іст. журн. – 1996. – №6. – С.52.
- ⁹ Див.: *Коваль М.В., Рубльов О.С.* Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // У лецатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і матеріалів: У 2-х ч. – Ч.1. – К., 1996. – С.7.
- ¹⁰ *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936–1986 гг. – К., 1986. – С.35.
- ¹¹ *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Т.173: Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. – Париж; Чикаго, 1962. – С.43.
- ¹² Див.: *У лецатах тоталітаризму.* – Ч.І (1936–1944 рр.). – С.56.
- ¹³ *Белоусов С.М.* На історичному фронті України // Комуніст. – 1937. – 22 серпня.
- ¹⁴ Див.: *Луцький О.* Науково-організаційна і педагогічна діяльність І.П.Крип'якевича у вересні 1939 – червні 1941 рр. // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Вип.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С.792.
- ¹⁵ Прикметно, що ще у 1937 р. «безприкладним зухвальством ворогів» вважалася пропозиція писати «Історію України» російською мовою. Див.: *Белоусов С.М.* На історичному фронті України // Комуніст. – 1937. – 22 серпня.
- ¹⁶ Див.: *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С.269.
- ¹⁷ Відчити, концерти, вулиці, чужі герої, прокуратура: Із хроніки Совітської України // Діло. – 1938. – 26 листоп. – Ч.263. – С.3; Див. також: *Петровський М.* Брацлавський полковник Данило Нечай // Вісті ЦВК УРСР. – 1938. – 5 листоп. У цьому ж київському щоденнику з'явилися й інші, відповідного спрямування, історико-пропагандистські публікації М.Петровського: «Розгром польської шляхти під Пилявцями 1648 р.» (15 верес.); «Максим Кривонос» (28 верес.); «Іван Федоров» (22 листоп. 1938 р.) тощо.
- ¹⁸ Див.: Постанова НКДБ УРСР на арешт М.І.Марченка, 22черв. 1941р. / Публ. О.С.Рубльова // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.119.
- ¹⁹ Докладніше див.: *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: До 100-річчя з дня народження. – К., 1999. – С.243–267 (Розд.5 – «Окупація /1941–1944/»).
- ²⁰ Див.: *Ульяновський В.* Наталія Полонська-Василенко: Штрихи до портрета // *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х т. – К., 1992. – Т.1: До середини XVII ст. – С.ХХХVII–ХХХІХ; *Верба І.В.* Життя і творчість Н.Д.Полонської-Василенко (1884–1973). – К., 2000. – С.160–186.
- ²¹ Див.: *Білик П.* Г.Ф.Міллер // Нове українське слово. – 1942. – 1 лют.; *Його ж.* Август Шлецер // Там само. – 1942. – 15 лют.
- ²² Див., напр.: Невідомі сторінки життя О.П.Оглоблина в архівних документах / Публ. О.Пшеннікова, Д.Веденєва, І.Верби, Г.Смирнова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – №1/2(10/11). – С.260–315.
- ²³ Див.: *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С.270–271.
- ²⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.46. – Арк.117–121.
- ²⁵ Там само. – Оп.23. – Спр.699. – Арк.10–11.
- ²⁶ Див. докладніше: *Аксютін Ю., Табачник Д.* Український синодик Хрущова // Репресоване «відродження» / Упоряд. О.І.Сидоренко, Д.В.Табачник. – К., 1993. – С.28–52; *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні / Сер. «Мемуарна бібліотека НТШ». – Ч.2. – Львів, 1995. – 87 с. та ін.
- ²⁷ Див.: Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова: Історичний нарис, 1920–2000 / Уклад. П.В.Дмитренко, О.Л.Макаренко. – К., 2000. – С.60.
- ²⁸ Див.: Протокол допиту в'язня М.І.Марченка слідчим НКВС УРСР Кузнецовим у м.Томську, 6 берез. 1942 р. / Публ. О.С.Рубльова; Свідчення В.Ю.Гессена слідчому НКВС УРСР Кузнецову в м.Томську про націоналістичні погляди в'язня М.І.Марченка, 2 черв. 1942 р. / Публ. О.С.Рубльова // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.121, 123–125.

²⁹ Див.: Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.) / Упоряд. О.В.Юркова. – К., 2001. – С.94.

³⁰ У ледачах тоталітаризму... – Ч.І. – С.122–135.

³¹ Див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1073. – Арк.16–24; Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. док. і матеріалів / Упоряд.: М.І.Панчук (кер.) та ін.; Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К., 1994. – С.291–296; У ледачах тоталітаризму... – К., 1996. – Ч.ІІ (1944–1956 рр.). – С.80–89.

³² Див.: До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекирчення історії України // Більшовик України. – 1947. – №8. – С.1–10.

³³ Там само. – С.10.

³⁴ У ледачах тоталітаризму... – Ч.ІІ. – С.162–163.

³⁵ Див.: В.Г[олобуцький]. ХІ Міжнародний конгрес істориків // Укр. іст. журн. – 1960. – №6. – С.171.

³⁶ Лисяк-Рудницький І. Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні // Сучасність (Мюнхен). – 1966. – Ч.3. – Березень. – С.75–91; Передрук: Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973. – С.420–441; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. / Центр досліджень історії ім. П.Яцика Канадського ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту. – К., 1994. – Т.2. – С.401–416.

В архіві І.Лисяка-Рудницького зберігається лист-поздоровлення К.К.Дубини, надісланий з Києва 19 груд. 1966 р. Із його тексту зрозуміло, що директор Інституту історії АН УРСР уже після Віденського конгресу переслав своєму заокеанському кореспонденту копію книжки про М.Драгоманова (Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. – С.533 /Коментарі/).

³⁷ Значне розширення інституту вимагало й створення відповідних умов для творчої праці науковців. Влітку 1960 р. інститут змінив адресу і з бульвару Шевченка,14 переїхав у нове приміщення по вул.Кірова, 4 (нині вул. М.Грушевського,4), де зайняв 5-й поверх.

³⁸ Санцевич А. Інститут історії України Національної Академії наук України: Історіографічний нарис (до 60-річчя установи). – К., 1998. – С.96.

³⁹ Див.: Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1959–1961) / АН УРСР: Ін-т історії; Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1962. – 423 с.; Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1961–1962) / АН УРСР: Ін-т історії; Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1964. – 408 с.; Літопис комуністичного будівництва: Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1971–1975) / АН УРСР: Ін-т історії; Відп. ред. П.М.Калениченко. – К., 1977. – 431 с.; Літопис комуністичного будівництва: Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1976–1980) / АН УРСР: Ін-т історії; Відп. ред. П.М.Калениченко. – К., 1981. – 502 с.; Літопис комуністичного будівництва: Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1963–1970) / АН УРСР: Ін-т історії; Відп. ред. А.В.Санцевич. – К., 1986. – 420 с.; Літопис комуністичного будівництва: Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1981–1985) / АН УРСР: Ін-т історії; Відп. ред. А.В.Санцевич. – К., 1987. – 334 с.

⁴⁰ Див.: Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР»: в 26 т. / Ин-т истории АН УССР; Отв. ред. И.Л.Бутич. – К., 1981. – 128 с.

⁴¹ Див.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / АН УРСР: Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (голов. ред.) та ін. – К., 1977. – Т.1: Первіснообщинний лад: Виникнення і розвиток феодалізму. (З найдавніших часів до середини ХVІІ ст.). – Кн.1: Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь. (До другої полов. ХІІІ ст.) / Редкол.: І.І.Артеменко (відп. ред.) та ін. – 444 с.; Кн.2: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби. (Друга полов. ХІІІ – перша полов. ХVІІ ст.) / Редкол.: В.О.Голобуцький (відп. ред.) та ін. – К., 1979. – 343 с.; Т.2: Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин. (Друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.) / Редкол.: Г.Я.Сергієнко (відп. ред.) та ін. – К., 1979. – 615 с.; Т.3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (ХІХ ст.) / Редкол.: А.Г.Шевелєв (відп. ред.) та ін. – К., 1978. – 608 с.; Т.4: Україна в період імперіалізму (1900–1917) / Редкол.: Ф.Є.Лось (відп. ред.) та ін. – К., 1978. – 532 с.; Т.5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920) /

Редкол.: М.І.Супруненко (відп. ред.) та ін. – К., 1977. – 592 с.; Т.6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / Редкол.: П.П.Гудзенко (відп. ред.) та ін. – К., 1977. – 544 с.; Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Редкол.: В.І.Клоков (відп. ред.) та ін. – К., 1977. – 536 с.; Т.8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 50-ті рр.). – Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 50-ті рр.) / Редкол.: А.В.Лихолат (відп. ред.) та ін. – К., 1979. – 390 с.; Кн.2: Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х – 70-ті рр.) / Редкол.: А.В.Лихолат (відп. ред.) та ін. – К., 1979. – 698 с.

⁴² Див., напр.: «Український історичний журнал» (1957–1966): Систематичний покажчик / Уклад. Л.Д.Вітрук, Т.М.Шелюх. – К., 1968. – 233 с.; «Український історичний журнал»: Систематичний покажчик, 1967–1976 рр. / Уклад. І.М.Данилова, Є.Г.Кузнецова. – К., 1982. – 315 с.; «Український історичний журнал»: Систематичний покажчик, 1977–1986 рр. / Уклад. Є.Г.Кузнецова, Л.Я.Муха. – К., 1987. – 277 с.; «Український історичний журнал»: Систематичний покажчик, 1987–2001 рр. / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська, О.О.Заплотинська, А.В.Невмиржицька. – К., 2004. – 263 с.; Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» акад. НАН України В.А.Смоля // Укр. іст. журн. – 1995. – №5. – С.3–7; *Гуржій О.І., Капітан Л.І.* «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004. – 256 с. та ін.

⁴³ Див.: У ЦК Компартії України: Принципова політична оцінка // Радянська Україна. – 1990. – 19 черв.

⁴⁴ Див.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали респ. істор. читань / АН України: Ін-т історії; Відп. ред. В.А.Смолий. – К., 1991. – Вип.1. – 158 с.; К., 1992. – Вип.2. – 193 с.; К., 1993. – Вип.3. – 211 с.; К., 1994. – Вип.4. – 200 с.; К., 1995. – Вип.5. – 220 с.; К., 1996. – Вип.6. – Кн.1. – 232 с.; Кн.2. – 206 с.; К., 2000. – Вип.7. – 360 с.

⁴⁵ Див., напр.: Культурне будівництво в Українській РСР, 1928 – черв. 1941: Зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР; ЦДАЖР УРСР; Ін-т історії АН УРСР; та ін.; Упоряд.: В.М.Даниленко та ін.; Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (відп. ред.) та ін. – К., 1986. – 416 с.; Робітничий рух на Україні: Становище та боротьба робітничого класу 1861–1884 рр.: Зб. док. та матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР; Ін-т історії АН УРСР та ін.; Редкол.: О.А.Парасунько (відп. ред.) та ін. – К., 1986. – 422 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР, 1959–1965: Сб. документов и материалов / Главн. архив. упр. при Совете Министров УССР; Ін-т історії АН УССР і др.; Редкол.: В.Е.Романцов (отв. ред.) і др. – К., 1987. – 490 с.; Селянський рух на Україні, 1850–1861 рр.: Зб. док. і матеріалів / Ін-т історії АН УРСР; Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін.; Редкол.: М.Н.Лещенко (відп. ред.) та ін. – К., 1988. – 447 с.; Культурне будівництво в Українській РСР, черв. 1941 – 1950: Зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР; ЦДАЖР УРСР; Ін-т історії АН УРСР та ін.; Упоряд.: В.М.Даниленко та ін.; Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (відп. ред.) та ін. – К., 1989. – 576 с.; Описи Київського намісництва 70–80-х рр. XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР: Археогр. комісія, Ін-т історії України та ін.; Редкол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1989. – 389 с.; Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР: Археогр. комісія, Ін-т історії; ЦДІА України у м.Києві; Упоряд.: І.Л.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко; Редкол.: П.С.Сохань (голов. ред.), В.Г.Сарбей (заст. голов. ред.), Ф.П.Шевченко та ін. – К., 1990. – Т.1. – 544 с.; Т.2. – 696 с.; Т.3. – 440 с.; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР: Археогр. комісія, Ін-т історії України та ін.; Упоряд.: О.І.Гуржій, В.О.Пірко; Редкол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1991. – 223 с.; Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: Зб. док. і матеріалів / АН України: Ін-т історії України; ЦДАВО України; Упоряд.: Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна; Редкол.: С.В.Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К., 1992. – 734 с.; 2-е вид. стереотип. – К., 1993. – 733 с.; Голод 1921–1923 рр. на Україні: Зб. док. і матеріалів / АН України: Ін-т історії України; ЦДАВО України; Упоряд.: О.М.Мовчан та ін.; Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1993. – 240 с.; Кримські татари, 1944–1994 рр.: Статті, документи, свідчення очевидців / НАН України: Ін-т історії України та ін.; Упоряд.: О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк. – К., 1995. – 363 с.; Німці в Україні, 20–30-ті рр. ХХ ст.: Зб. док. державних архівів України / НАН України: Ін-т нац. від-

носин і політології, Ін-т історії України; ЦДАВО України; Упоряд.: Л.В.Яковлева, Б.В.Чирко, С.П.Пишко. – К., 1994. – 244 с. та ін.

⁴⁶ Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії / Сер. «Україна крізь віки». – Т.1. – К., 1998. – 336 с.; Крижацький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я / Сер. «Україна крізь віки». – Т.2. – К., 1998. – 352 с.; Баран В.Д. Давні слов'яни / Сер. «Україна крізь віки». – Т.3. – К., 1998. – 336 с.; Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь / Сер. «Україна крізь віки». – Т.4. – К., 1998. – 352 с.; Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / Сер. «Україна крізь віки». – Т.5. – К., 1998. – 336 с.; Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / Сер. «Україна крізь віки». – Т.6. – К., 1998. – 320 с.; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / Сер. «Україна крізь віки». – Т.7. – К., 1999. – 352 с.; Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна / Сер. «Україна крізь віки». – Т.8. – К., 1999. – 304 с.; Сарбей В.Г. Національне відродження України / Сер. «Україна крізь віки». – Т.9. – К., 1999. – 336 с.; Рубльов О.С., Реснт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / Сер. «Україна крізь віки». – Т.10. – К., 1999. – 320 с.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Сер. «Україна крізь віки». – Т.11. – К., 1999. – 336 с.; Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / Сер. «Україна крізь віки». – Т.12. – К., 1999. – 336 с.; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / Сер. «Україна крізь віки». – Т.13. – К., 1999. – 304 с.; Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / Сер. «Україна крізь віки». – Т.14. – К., 2000. – 360 с.; Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі / Сер. «Україна крізь віки». – Т.15. – К., 1999. – 352 с.

⁴⁷ Нариси з історії дипломатії України / Ін-т історії України НАН України; Редрада: В.М.Литвин (голова), В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – 736 с.; Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / Ін-т історії України НАН України; Редрада: В.М.Литвин (голова), В.А.Смолій (відп. ред.), С.В.Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. – К., 2002. – 952 с.; Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки / Ін-т історії України НАН України; Редрада: В.А.Смолій (голова), В.М.Литвин (відп. ред.), В.І.Марочко (кер. авт. кол.) та ін. – К., 2003. – 887 с.

⁴⁸ Див.: Реабілітовані історією: У 27 т. / Голов. редкол.: П.Т.Тронько (голова) та ін. – Донецька обл. – Донецьк, 2004. – Кн.1. – 648 с.; Донецьк, 2005. – Кн.2. – 624 с.; Закарпатська обл.: У 2 кн. / Редкол.: І.М.Різак (голова) та ін. – Ужгород, 2003. – Кн.1. – 788 с.; Ужгород, 2004. – Кн.2. – 800 с.; Запорізька обл. – Запоріжжя, 2004. – Кн.1. – 584 с.; Івано-Франківська обл. – Івано-Франківськ, 2004. – Кн.1. – 984 с.; Київська обл. – К., 2004. – Кн.1. – 544 с.; Кіровоградська обл. – К.; Кіровоград, 2004. – Кн.2. – 540 с.; Луганська обл. – Луганськ, 2004. – Кн.1. – 736 с.; Миколаївська обл. – К.; Миколаїв, 2005. – Кн.1. – 870 с.; Полтавська обл. – К.; Полтава, 2004. – Кн.2. – 720 с.; Харківська обл. – К.; Харків, 2005. – Кн.1. – 800 с.; Херсонська обл. – Херсон, 2005. – 944 с.; Черкаська обл. – Черкаси, 2002. – Кн.2. – 480 с.; Кн.3. – 528 с.; Кн.4. – 504 с.

⁴⁹ Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936–1986 гг. / Под ред. акад. АН УССР Ю.Ю.Кондуфора. – К., 1986. – 208 с.

⁵⁰ Санцевич А.В. Інститут історії України Національної Академії наук України: Історіогр. нарис (до 60-річчя установи). – К., 1998. – 129 с.

⁵¹ Див., напр.: Рубльов О.С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: Михайло Марченко // Укр.іст.журн. – 1996. – №1. – С.106–118; Михайло Марченко: [Документи] / Публ. О.С.Рубльова // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.119–129; №2. – С.92–116; №3. – С.66–77; Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Укр.іст.журн. – 1996. – №6. – С.50–68; У лещатах тоталітаризму... У 2-х ч.; ЦДАГО України; Упоряд.: Р.Я.Пиріг (кер.), О.С.Рубльов та ін.; Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 1996. – Ч.І (1936–1944 рр.). – 146с.; Ч.ІІ (1944–1956 рр.). – 247 с.; Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довідник / Сер. «Українські історики». – Вип.І; Редкол.: В.А.Смолій (голов. ред.), В.М.Даниленко (заст. голов. ред.) та ін. – К., 1998. – 426 с.; Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.) / Упоряд. О.В.Юркова. – К., 2001. – 210 с.; Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України // Енциклопедія історії України: В 5т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К., 2005. – Т.3. – С.490–494 та ін.

⁵² Див.: Історія та історіографія України: Зб. наук. праць: Присвячується пам'яті чл.-кор. АН УРСР Івана Олександровича Гуржія / АН УРСР: Ін-т історії; Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (голов. ред.) та ін. – К., 1985. – 181 с.; *Санцевич А.В.* І.О.Гуржій: Життя і творчість // Історія та історіографія України: Зб. наук. праць. – С.3–19.

⁵³ Див., напр.: Історія українського середньовіччя: козацька доба: Зб. наук. праць: На пошану історика, лауреата Держ. премії України ім. Т.Шевченка О.М.Апанович: У 2 ч. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К., 1995. – Ч.1. – 161 с.; Ч.2. – 134 с.; Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: С.В.Віднянський (відп. ред.) та ін. – К., 1995. – Вип.5: На пошану І.М.Кулиничу у зв'язку з його 70-річчям. – 150 с.; Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 1997. – Вип.6: На пошану П.С.Соханя у зв'язку з його 70-річчям. – 113 с.; Середньовічна Україна: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 1997. – Вип.2: Присвячується пам'яті чл.-кор. НАН України І.О.Гуржія з нагоди 80-річчя від дня народження. – 290 с.; Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів / Ін-т історії України НАН України. – К., 1997. – Ч.1: На пошану д-ра іст. наук М.Ф.Дмитрієнко. – 269 с.; Україна в європейських міжнародних відносинах: Наук. зб.: Присвячується чл.-кор. НАН України І.М.Мельниковій у зв'язку з її 80-річчям та 50-річчям наук. діяльності / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С.В.Віднянський. – К., 1998. – 525 с.; *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: До 100-річчя з дня народження. – К., 1999. – 383 с.; Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів / Ін-т історії України НАН України. – К., 1999. – Ч.3: Пам'яті д-ра іст. наук А.В.Санцевича. – 288 с.; Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України та ін. – К., 2000. – Вип.11: На пошану акад. П.Т.Тронька: До 85-річчя з дня народж. – 524 с.; Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Ч.5: Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10: Об'єднаний вип. зб. наук. праць на пошану акад. В.А.Смолія: З нагоди 25-річчя наук. діяльності та 50-річчя від дня народж.: У 2-х ч. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко та Ю.А.Пінчук. – К., 2000. – Ч.1: Джерелознавство та спеціальні іст. дисципліни. – 459 с.; Ч.2: Історіографія. – 472 с.; Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог / Редкол.: В.П.Ляхоцький (гол. ред. та ін.). – К., 2000. – 210 с.; Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 2001. – Вип.10: На пошану С.В.Віднянського у зв'язку з його 50-річчям. – 305 с.; Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України. – К., 2002. – Вип.6: Зб. наук. праць на пошану С.В.Кульчицького: З нагоди 45-річчя наук. діяльності та 65-річчя від дня народж.; Відп. ред. В.А.Смолій. – 567 с.; Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Вип.13: У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П.М.Калениченка (1923–1983). – Ч.1. – 498 с.; Ч.2. – 330 с.; «Сарбейські читання»: Перше засідання Всеукр. «круглого столу», 30 січ. 2003 р.: Тези виступів. – К., 2003. – 126 с.; Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Ю.Ю.Кондуфора / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – Т.1. – 422 с.; Т.2. – 395 с.; «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Ф.П.Шевченка / Держкомархівів України: ЦДАВО України; ЦДАКФФД України; Ін-т історії України НАН України; та ін.; Відп. ред. Г.Боряк. – К., 2004. – Т.1: Джерела. – 782 с.; Т.2: Наукові студії. – 550 с.; Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. наук.-докум. сер. книг «Реабілітовані історією»; Відп. ред. Є.М.Склярєнко. – К., 2005. – Вип.29: Зразок вірного служіння Батьківщині... Зб. наук. праць на пошану акад. НАН України П.Т.Тронька. – 217 с.; *Удод О.А., Шевченко А.Ю.* Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика. – К., 2005. – 192 с.; Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць. – Ч.12: У 2-х ч.: На пошану акад. НАН України, Героя України, д-ра іст. наук, проф. П.Т.Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: М.Ф.Дмитрієнко (відп. ред.) та ін. – К., 2005. – Ч.1. – 424 с.; Ч.2. – 456 с. та ін.

⁵⁴ Див., напр.: *Мовчан О.М.* Наукові праці, видані поліграфічною дільницею Інституту історії України НАН України, 1988–1997: Анотований бібліогр. покажч. – К.,

1997. – 164 с.; *Реснт О.П., Лисенко О.Є.* «Історичні зошити»: Огляд видань Інституту історії України НАН України за останнє десятиріччя. – К., 1997. – 117 с.; Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України, 1936–2001 / Уклад. І.С.Азарх, Л.Я.Муха. – К., 2002. – 161 с.; Праці Інституту історії України НАН України, видані на власній поліграфічній базі (1988–2005 рр.) / Уклад. Л.Я.Муха, І.Л.Островська, А.В.Невмержицька, І.В.Рознюк; Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2006. – 597 с.

The article reveals the main stages of seventy-year activity of leading institution of historical type in Ukraine – the Institute of the history of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. The authors give brief characteristics of historiographical achievement of the scientists during the period of 1936–2006, mark out the main directions of the researches of the scientists and do not leave aside the tragic pages of the history of the institution, particularly repressions against the researchers. A great attention is paid to the main directions of the activity of the institute and to the achievements of its members at this point.

А.О.Гурбик*

ВТОРГНЕННЯ ВІЙСЬК ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В УКРАЇНУ ТА ОБОРОНА КИЄВА (1651 р.)

Статтю присвячено недостатньо дослідженим військово-політичним аспектам Визвольної війни українського народу середини XVII ст., коли, унаслідок Берестецької поразки (червень 1651 р.), бої на півночі України та оборона Києва від армії Великого князівства Литовського відіграли вирішальну роль у відстоюванні Української козацької держави. Проаналізовано білоруський контекст зовнішньої політики Українського Гетьманату, хід військової кампанії та її наслідки в один із найдраматичніших періодів української історії 355-літньої давнини.

У загальному руслі розвитку історичних досліджень білоруський контекст Української визвольної війни середини XVII ст. потребує подальшого дослідження як на концептуальному, так і на фактологічному рівнях. Адже перші перемоги армії Б.Хмельницького та подальше творення Української козацької держави помітно вплинули на суспільні настрої та викликали покозачення білоруського населення. Український Гетьманат у ході Визвольної війни постійно у своїй політиці приділяв значну увагу білоруському напрямку, зосереджуючи на порубіжжі значні (3–4 полки) військові сили навіть у найдраматичніші моменти війни (приміром, у час Берестецької кампанії влітку 1651 р.). У ході українських визвольних змагань Білорусь усе більше входила в орбіту геополітичних інтересів Гетьманату, а на її території поширилися козацький адміністративно-соціальний устрій та присуд, що в подальшому призвело до протистояння з Москвою.

В історіографії загалом білоруський контекст зовнішньої політики Українського Гетьманату 50-х років XVII ст. набув самостійного звучання вже у працях істориків XIX – початку XX ст.¹ У радянській історіографії зазначена проблематика розроблялася за рахунок залучення широкого кола архівних джерел, проте в жорстких офіційних рамках, які передбачали не всебічне дослідження проблеми, а обґрунтування наперед заданих ідеологічних тез².

* Гурбик Андрій Олександрович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.